

**ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.02/30.12.2019.Fil.46.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ҚУРБОНОВА ЭЛНУРА ҒАЙБУЛЛОЕВНА

АҲМАД ЯССАВИЙ ИЖОДИНИНГ ТУРКИЯДА ЎРГАНИЛИШИ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

**Content of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on philological sciences**

Қурбонова Элнур Гайбуллоевна Аҳмад Яссавий ижодининг Туркияда ўрганилиши	3
Kurbonova Elnura Gaybulloyevna The study of Ahmad Yassawi's work in Turkey	25
Қурбанова Элнур Гайбуллаевна Изучение творчества Ахмада Яссави в Турции	47
Эълон қилинган ишлар рўйхати Список опубликованных работ List of published works	51

**ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.02/30.12.2019.Fil.46.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ҚУРБОНОВА ЭЛНУРА ҒАЙБУЛЛОЕВНА

АҲМАД ЯССАВИЙ ИЖОДИНИНГ ТУРКИЯДА ЎРГАНИЛИШИ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация
комиссиясида B2022.3.PhD/Fil1104 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бажарилган.
Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, рус, инглиз (резюме)) веб-саҳифанинг
www.tai.uz ҳамда "ZiyoNet" ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилига
жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Ҳаққулов Иброҳим Чориевич
филология фанлари доктори, профессор

Асадов Мақсуд Ҳусенович
филология фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Болтабоев Ҳамидулла Убайдуллаевич
филология фанлари доктори, профессор

Муллаҳўжаева Каромат Тошхўжаевна
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили,
адабиёти ва фольклори институти ҳузуридаги илмий даражалар берувчи
DSc.02/30.12.2019.Fil.46.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «16» ноябрь соат
10:00 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил:100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5.
Тел.: (99871) 233-36-50; fax: (99871) 233-71-44; e-mail: uztafi@academy.uz.)

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий
кутубхонасида танишиш мумкин (___ рақами билан рўйхатга олинган).
Манзил: 100100, Тошкент, Зиёлилар кўчаси, 13. Тел.: (99871) 262-74-58.

Диссертация автореферати 2022 йил «1» ноябрь да тарқатилди.
(2022 йил «31» октябрь даги 9 рақамли реестр баённомаси).

Н.Ф. Каримов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси,
филол. ф. д., академик

Р. Баракаев
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш илмий котиби,
филол. ф. н., проф.

Ж.С. Эшонқулов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги
илмий семинар раиси,
филол. ф. д., проф.

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида инсоннинг маънавий-ахлоқий камолига бағишланган ирфоний-бадий асарлар тадқиқига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, мумтоз адабиёт намоянадалари ва тариқат вакилларининг ибратли ҳаёт йўли ҳамда маънавий меросини ўрганиш давр талабига айланиб бормоқда. Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ҳикматларига нафақат Шарқ, балки Ғарб адабиётшунослигида ҳам қизиқиш катта бўлган. У асос солган яссавия тариқати турли ўлкаларга тарқалган ва ҳикматнавислик анъанаси давом этган. Ҳикматларнинг ғоявий-бадий тадқиқи мумтоз адабиётимизнинг илмий-назарий тамойилларини белгилашдаги асослардан биридир. Шу маънода валий ижодкорлар асарларидаги образ ва тимсолларнинг мазмун-моҳиятини илмий жиҳатдан тадқиқ ва таҳлил қилиш муҳимдир.

Дунё адабиётшунослигида бугунга қадар Аҳмад Яссавий яшаган муҳит, валий шоирнинг шахсияти, ижоди, яссавийлик тариқатининг асосий тамойиллари, ушбу тариқат вакилларининг издошлик масалалари юзасидан қатор тадқиқотлар олиб борилган. Бироқ бу мавзудаги илк ва салмоқли изланишлар, шунингдек, “Девони ҳикмат”нинг бир нечта қайта нашрлари турк яссавийшунослари томонидан амалга оширилган. Шу сабабли Туркияда олиб борилган тадқиқотларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиш, улардаги янгиликлар, ютуқ ва камчиликларни холислик билан кўрсатиш ўзбек яссавийшунослиги учун ҳам ғоятда аҳамиятлидир.

Ўзбек адабиётшунослигида тасаввуф адабиётининг пайдо бўлиш омиллари, унинг Шарқ халқлари маданий-маърифий ҳаётидаги ўрни, ахлоқий-тарбиявий аҳамиятидан баҳс юритилган. Яссавия, кубравия, нақшбандия тариқатидаги таълим-тарбия борасида эришилган ютуқлар ва тариқат вакилларининг ҳаёти ҳамда ижоди ўзига хос ибрат мактаби бўлган. Зеро, “Аҳмад Яссавийнинг ўлмас мероси буюк аждодларимиз – Жалолиддин Румий ва Юнус Эмро, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомий Ганжавий, Махтумқули Фироғий ва Бобораҳим Машраб каби шоирлар қаторида туркий халқларнинг умумий маънавий бойлиги сифатида ардоқлаб келинади”¹. Туркий тасаввуф шеърятининг юзага келиши ва шаклланишида яссавийлик тариқати анъанасига айланган ҳикматнависликнинг муҳим аҳамияти илмда маълум. Хусусан, ўзбек ва турк яссавийшунослари тадқиқотларида Яссавий ва издошлари, ҳикматнавислик анъанасининг туркий халқлар адабиётига самарали таъсири, ундаги образлар тизими, ифода услуби ва тил хусусиятлари турли жиҳатдан ўрганилиб, бу борада маълум бир натижаларга эришилган. Мумтоз адабиётни халқаро кўламда ўрганиш, дунё миқёсида юз бераётган энг муҳим жараёнларни таҳлил ва талқин этиш туркий тасаввуф шеърятини, хусусан, ўзбек яссавийшунослигида зарур илмий-амалий

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Туркий Кенгашнинг видеоконференция шаклида ўтказилган норасмий саммитидаги нутқи // Халқ сўзи. 2021 йил 1 апрель, № 65.

хулосалар чиқариш, келгуси вазифаларимизни белгилаб, бу борада янада кўпроқ ютуқларга эришишимизда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сонли “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқи ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги 124-Ф-сонли “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида”ги фармойиши, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ҳамда маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослигида Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди, яссавийлик тариқати, издошлари, муршидлик ва муридлик тажрибаси, хикматлар тадқиқига доир бир қанча тадқиқотлар яратилган. П.Мелиоранский, М.Хартманн, Х.Хофманн, Л.Дмитриева, Н.Маллицкий, Ҳ.Вамбери, Н.Ликошин, А.Гаррицкий, Е.Бертельс, А.Боровков, Ж.Флетчер, А.Пилев, Д.Девиз²ларнинг тадқиқотлари

² Hermann Vambery. *Cagataische Sprach-Studien*. Philo Press, Amsterdam, Neudruck: 1975 der Ausgabe Leipzig 1867 (Choga Ahmed Jesewi. *Hikmet*, s. 115-123); Von Martin Hartmann. *Die Osstürkischen Handschriften Der Sammlung Hartmann*. – Berlin, 1904. – P.10,15,21; Маллицкий Н. Хазрет Султан (Ходжа Ахмад Ясави, Султан ал-Арифин, туркестанский мистик и святой 12 столетия) // *Туркестанские ведомости*. 1906, №125; Melioransky P. *Ahmed Yasawi* // *Encyclopedie de l'Islam*. Tome I, A-D, – Leyde-Paris, 1913, – P. 208-209 (P.Melioranskij, Ahmed Yasawi. In: *Enzyklopaedie des Islam*, Bd. I. Leiden-Leipzig. 1913, S.217); Лыкошин Н.С. Премудрость Хазрет Султана Арифин Ходжа Ахмада Яссави (перевод с тюркского) / В кн: «Поль жизни в Туркестане», Пг, 1916. – С.166-187; Гаррицкий А. Из предисловия к «Премудрости» Шейха Ходжи Ахмеда Есавийского: Сборник Туркестанского Восточного института в честь проф. А.Э.Шмидта. – Ташкент, 1923; *Yasavi Ahmet Dictionary of Oriental Literatures*, Gen. editor J.Prusek, Vol. II, London (санасиз), – P.196; Blochet E. *Catalogue des manuscrits Turcs*, T.II, – Paris, 1933, nr. 1191; Бертельс Е.Э. Литературное прошлое туркменского народа // *Совет эдебияти*. – Ашхабат: № 9-10. 1944. – С.144-194; Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка (Определение языка хикматов Ахмада Ясеви) // *Советское востоковедение*. Т. V. – М.; Л., 1948. – С.229-250; Hofinan H.F. *Turkish Literature. A bio-bibliographical survey*. Section III, *Muslim Central Asian Turkish literature*, part I, vol. 6. Utrecht, 1969. – P.10-128; Ахмад Ясави. // *Большая Советская энциклопедия*. Т.2. – М., 1970. – С.1372; J.Fletcher (Harvard University), *The Naqshbaniyya and the Dhikr-i Arra*.

шулар жумласидандир. Аммо Ф.Кўпрулу, К.Эраслон, А.Жабжиўғли, М.А.Жўшон, У.Турар, Н.Тўсун, А.Гўзал, М.Таҳрали, И.Гундуз, М.Тулум, М.Демиржи, М.Шакар, Я.Ўжак, Ҳ.Биже³ каби турк олимларининг тадқиқотларидаги илмий қарашлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Мустабид тузум даври ўзбек адабиётшунослигида кўплаб мутасаввифлар сингари Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ҳикматларига турли нуқтаи назардан баҳо берилиб, А.Саъдий, А.Фитрат, И.Мўминов, Э.Рустамов каби олимлар томонидан мақолалар эълон қилинган⁴. Мустақилликка қадар Яссавий ижодиёти, ҳикматларнинг образлар олами, ғоявий-бадий хусусиятлари махсус тадқиқот объектига айланмаган эди. Асосан, 80-йилларнинг охири ва 90-йиллардан бошлаб Яссавий ҳаётини кенг қўламда ўрганиш, “Девони ҳикмат” нашрларини амалга оширишда муҳим қадам қўйилди⁵. Бу борада ўзбек олимлари томонидан қатор илмий изланишлар олиб борилди ва яссавийшуносликка доир муаммоларга эътибор қаратилди. Хусусан, 1991 йилда “Девони ҳикмат”нинг илк наشري чоп этилди. Туркияда 1995 йилда И.Ҳаққул ва Э.С.Тўплу ҳамда 2021 йилда И.Ҳаққул ва Н.Ҳасан

Journal of Turkish Studies, Vol.1, Cambridge 1977. – P.113-119; Histoire Generale. Du Ve siecle a nos jours, – P. 964, 967; Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей института Востоковедения. III, Москва, 1980, – С.17-27; DeWeese. The Mashaikh-i Turk and the Khojagan: rethinking the links between the Yasavi and Naqshbandi sufi traditions // Journal of Islamic Studies, 7:2. 1996, – P. 180-207; De Weese. Sacred Places and Public Narratives: The Shrine of Ahmad Yasavi in Hagiographical Traditions of the Yasavi Sufi Order, 164-17" Centuries // Muslim Word, 90/3-4 (Fall 2000), – P. 353-376; Пылев А.И. Ходжа Ахмад Ясави – первый тюркский суфийский поэт Средней Азии (жизнь и творчество), кд СПб, 2001; DeWeese Devin. Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan // Aspects of Altaic Civilization. III. Proceeding of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Indiana University, June 19-25, 1987 ;DeWeese Devin. Three Tales from the Central Asian Book of Hakim Ata. Tales of God's Friends. Islamic Hagiography in Translation. Edited by J.Renard. Berkeley-Los Angeles-London, 2009/ - P. 121-135;

³ Köprülü Fuad. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. – 415 s; A.Yaşar Ocak. Türk Halk inançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri. – Ankara, 1984. – 128 s; Tahralı Mustafa. Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde Dini Tasavvufi Unsurlar. Kubbealtı, Ocak 1991. – S.36-50; Cebecioğlu E. Hoca Ahmed Yesevi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXIV, 1993. – S.87-132; Abdurahman Güzel. Hoca Ahmed-i Yesevi'de Milli Birlik ve Beraberlik Unsurları // Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII. Sy. 1-2. 1995. – S.201-210; Ethem Cebecioğlu. Hoca Ahmed Yesevi ve Tasavvuf Anlayışı, Ahmed-i Yesevi Hayatı-Eserleri, Fikirleri-Tesirleri. – İstanbul, 1996. – S.141-219; İrfan Gündüz. Ahmed Yesevi'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı. Ahmed-i Yesevi. Hayati, eserleri, tesirleri. – İstanbul, 1996 – 604 s; Coşan M.E. Tarihi ve tasavvufi şahsiyetler. – İstanbul: Server İletişim, 2015. – 104 s; Mustafa Demirci. Türk din müsikisinde Ahmed Yesevi'nin yeri, tesiri ve önemi. Diyanet ilmî dergi.cilt: 52, sayı: 4. 2016. – S.215-242; Hoca Ahmed Yesevi. Dîvân-ı hikmet. Hikmetler mecmuası. Mısır nüshası 1650. Hazırlayan: Mehmet Mahur Tulum. – İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019. – 350 s; Vice Hayati. Divân-ı Hikmet'te Tasavvufi Kavramlar. Doktora Tezi. – Ankara. 2020. – 313 s.

⁴ Саъдий А. Аҳмад Яссавий // Инқилоб, 1922. №2; А.Фитрат. Аҳмад Яссавий. Маориф ва ўқитғучи. 1927, №6-7-8; А.Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. Маориф ва ўқитғучи. 1928, №5-6; Мўминов И. Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари. – Тошкент: Фан, 1958. – Б. 102; Мўминов И. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1969. – Б.36-41; Рустамов Э. Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №4. – Б. 21-25, №5. – Б. 22-28.

⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Ҳаққул И. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 256 б; Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: Абдушукуров Расулмуҳаммад Ашурбой ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1992. – 208 б; Яссавий Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи Ҳасан Н. – Тошкент: Мавороуннаҳр, 2004; Яссавий Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат. Нашрга тайёрловчилар Ҳаққул И, Н.Ҳасан. – Тошкент: Мавороуннаҳр, 2006. – 176 б; Яссавий Аҳмад. Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар куллийетидан. – Тошкент: O'zbekiston, 2011. – 464 б; Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар. – Тошкент: O'zbekiston, 2013. – 271 б; Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Наврўз, 2018. – 360 б; Хожа Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Умринг елдек ўтаро. Нашрга тайёрловчилар: Ҳаққул И, Ҳасан Н. – Тошкент: Муҳаррир, 2020. – 399 б.

томонидан ҳикматларнинг нисбатан тўлиқ, мукамал наشري эълон қилинди⁶. “Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами)” мавзусидаги докторлик ишида Аҳмад Яссавийнинг ижоди илк бор диссертация объекти сифатида тадқиқ қилиниб, ҳикматлардаги образлар таҳлилга тортилди⁷. Яссавий ҳикматларининг ислом тасаввуфи манбаси сифатидаги ўрни ва аҳамиятига эътибор қаратилди⁸. “Девони ҳикмат”нинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари ўрганилиб, ҳикматларнинг йиғма-қи ёсий матнidan намуналар эълон қилинди. Ҳикматларнинг қўлёзма каталогини чоп этиш масаласида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди⁹. Хорижда Аҳмад Яссавий ҳаёти, тариқати ва ижодининг ўрганилиши ёритиб берилди¹⁰. Яссавий ва яссавийликка доир манбаларни ўзига хос изчилликда жиддий тадқиқ этиш яссавийшунос Н.Ҳасан номи билан боғлиқ. Олимнинг “Туркияда яссавийшунослик” китоби, “Султон Аҳмад Ҳазинийнинг “Жавоҳир ул-аброр мин амвожил бихор” асари ва унинг яссавийшуносликдаги илмий-тарихий қиммати” мавзусидаги номзодлик, “Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат” номли докторлик диссертациялари яссавийшуносликнинг муҳим ютуғидир¹¹.

Дунё яссавийшунослигида турк олимларининг ҳам алоҳида ўрни бор. Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди, издошлари фаолиятини ўрганиш ва “Девони ҳикмат” нашрларини чоп этишда Туркияда эътиборга лойиқ ишлар амалга оширилган. Турк олимларининг яссавийшуносликда эришган ютуқларини эътироф этиш, шунингдек, уларнинг айрим камчиликларни кўрсатиб бериш ўзбек яссавийшунослиги учун ҳам фойдали. Шу жиҳатдан, мазкур диссертация иши келажакда яссавийшуносликни янада ривожлантиришга хизмат қилади, деб ҳисоблаймиз.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасаси илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти илмий-тадқиқот ишлари режалари, жумладан, ФА–Ф1-Г039 “Алишер Навоий (икки жилдлик) ва Абдулла Қодирий қомусларини яратиш” мавзусидаги фундаментал илмий лойиҳа (2012-2016 йй.); ПЗ-20170930220 рақамли

⁶ Ahmet Yesevi: Hikmetleri. Haz: Nakkulov Ibrahim, trc. Erhan Sezai Toplu. – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995. – 330 s; Hoja Ahmad Yassaviy. Naqdin o‘zganı dema. Hikmatlar. Haz: Haqqul İbrohim, Hasan Nodirxon. – Ankara: Akçağ yayınları, 2021. – 398 s.

⁷ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами): Филол.фан. д-ри ... дисс. – Тошкент: 1995. – 282 б.

⁸ Болтабоев Ҳ. Ислом тасаввуфи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – 400 б.

⁹ Ишмухамедова М. “Девони ҳикмат”нинг қўлёзмалари. Филол.фан. номз... дисс. – Тошкент: 1995. – 154 б; ЎЗР ФА Шарқшунослик институтидаги Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларининг қўлёзма каталоги. – Туркистон, 2006; Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Йиғма-қиёсий матн. Нашрга тайёрловчи: Эшмухамедова М. – Тошкент: 2007. – 204 б

¹⁰ Исмоилов Қ. Хорижда яссавийшунослик. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2012. – 74 б.

¹¹ Ҳасан Н. Туркияда яссавийшунослик. (Қул Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди ва тариқати мавзусида турк яссавийшунослари билан ўтказилган суҳбатлар тўплами). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1999. – 56 б; Н.Ҳасан. Султон Аҳмад Ҳазинийнинг “Жавоҳир ул-аброр мин амвожил бихор” асари ва унинг яссавийшуносликдаги илмий-тарихий қиммати. Филол.фан. номз... дисс. – Тошкент: 1999. – 160 б; Ҳасан Н. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат”. Филол.фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Тошкент: 2017. – 272 б.

“Навоий қомусини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш” (2018-2020 йй.) каби амалий лойиҳалар доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади турк яссавийшунослари томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотлар асосида Аҳмад Яссавийнинг ирфоний маслағи, туркий тасаввуф шеърийатининг шаклланиши ва ривожланишидаги хизматларини эътироф этиш, Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди, хусусан, “Девони ҳикмат”нинг нашрлари ва тадқиқи, диний-тасаввуфий истилоҳ ва образларнинг ўзига хослигини илмий жиҳатдан асослаб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Турк олимларининг Аҳмад Яссавийнинг таҳсил мактаби, маънавий йўлчилиги, пиру муршидлари ҳақидаги маълумотлар тадқиқоғига доир илмий фаолиятини таҳлил қилиш;

Аҳмад Яссавий ва яссавийлик тариқати вакиллари фаолиятига оид тадқиқотларни, хусусан, турк яссавийшуносларининг қарашларини тадқиқ этиш ҳамда турк ва ўзбек яссавийшуносларининг Яссавий ҳаёти, ижоди ва издошлари фаолиятига доир илмий изланишларини қиёсан баҳолаш;

“Девони ҳикмат”нинг Туркиядаги нашрларини матншунослик нуқтаи назаридан ўрганиш, ҳикматларнинг илмий тадқиқи ҳамда таҳлили билан боғлиқ турк яссавийшунослигидаги янгиликлар, ютуқ ва камчиликларини аниқлаш;

Яссавий ҳикматларидаги образлар ва сўфиёна истилоҳларнинг моҳияти, ғоявий-бадий хусусиятлари, мақсад-вазифалари, шунингдек, уларнинг Яссавий дунёқараши ва маслағини ифодалашдаги ўрнини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Аҳмад Яссавий ва издошларининг ҳаёти, ижоди ёритилган манбалар ҳамда “Девони ҳикмат”нинг Туркиядаги нашрлари танланди.

Тадқиқотнинг предмети. Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди, яссавийлик таълимоти ва издошлари ҳақидаги тарихий, илмий, тасаввуфий, манокибий манбалар ҳамда уларга таянилган илмий изланиш, хулосаларни тадқиқ этиш тадқиқотнинг предметини ташкил қилади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда тарихий-қиёсий, қиёсий-типологик, биографик, таснифлаш, тавсифлаш, аналитик таҳлил усуллари қўлланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

туркиялик яссавийшуносларнинг Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, тариқати, ҳикматлари ва издошлари фаолиятини тадқиқ этишдаги хизматлари атрофлича ёритиб берилган;

Аҳмад Яссавийнинг турмуш тарзи, таҳсил мактаби, муршидлари, тариқатдаги фаолияти, издошларининг тасаввуф таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси турк яссавийшунослари томонидан амалга оширилган тадқиқотлар асосида очиб берилган;

“Девони ҳикмат”нинг, асосан, Туркиядаги мавжуд нашрлари, шунингдек, ўзбек, қозоқ, уйғур нашрлари қиёсий тадқиқ қилиниб, матний

фарқлари илмий таҳлил қилинган ва мавжуд камчиликларни тузатишга доир мулоҳазалар илгари сурилган;

ҳикматларнинг тил ва ифода хусусиятлари, ғоявий-бадий мазмуни, истилоҳ ва образларнинг рамзий-мажозий талқини илмий, тарихий, диний-тасаввуфий манбалар асосида ўрганилиб, назарий жиҳатдан асослаб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Аҳмад Яссавий ва издошларининг ҳаёти, ижодининг ўрганилиши тарихий-қиёсий жиҳатдан ёритиб берилган ва илмий-назарий қарашлар билан бойитилган;

“Девони ҳикмат” нашрлари юзасидан илмий-назарий текширишлар олиб борилган, тегишли хулосалар ва таклифлар кўрсатилган;

“Девони ҳикмат” нашрларини қиёсий таҳлил қилиш натижасида ҳикматларнинг йиғма-қиёсий матнини янада мукаммаллаштиришда фойдаланиш имконини берувчи тегишли тавсия ва кўрсатмалар берилган;

Яссавий ижодининг ғоявий-бадий хусусиятлари, ундаги образлар ва диний-тасаввуфий тимсоллардаги рамзий-мажозий тасвирнинг амалий аҳамияти ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги туркий халқларнинг диний-тасаввуфий қарашларининг шаклланиши, адабиёти ва маданиятининг ривож топишида Аҳмад Яссавий ва издошларининг қарашлари, ирфоний маслағи ёритилган яссавийликка оид манбаларнинг қиёсий-типологик таҳлил асосида илмий тадқиқ қилинганлиги, назарий маълумотларнинг илмий манбаларга асосланганлиги, назарий фикр-хулосалар тарихий-қиёсий, биографик, таснифлаш, тавсифлаш, аналитик таҳлил усуллари асосида чиқарилгани, назарий қарашларнинг амалиётга татбиқ этилгани, натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти туркий тасаввуф шеърини ва ҳикматнавислик анъанаси асосчиси Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижодига оид илмий, тарихий, маноқибий ва тазкира характеридаги манбалар асосида тадқиқ қилингани, тўлиқроқ илмий-назарий хулосалар чиқарилгани, Яссавий ҳикматларининг матний қиёсий таҳлили, поэтик тадқиқ этилиши, натижаларнинг мумтоз адабиёт бўйича билимларни чуқурлаштиришга хизмат қилиши, кўплаб илмий тадқиқотларда фойдаланиш мумкинлиги, тадқиқот натижалари, ундаги таҳлил усуллари борасидаги кузатишлар ўзбек адабиёти тарихи ҳамда назариясини янада бойитишга хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ушбу диссертация иши материалларидан таълимнинг турли босқичларида, хусусан, олий ўқув юртларининг филология факультетларида махсус курс ёки семинар машғулотларини ўтказишда, умумий ўрта таълим ҳамда ихтисослаштирилган

мактабларда ўқитиладиган адабиёт дарсларида, шунингдек, мавзуга оид дарслик, қўлланма ва рисоалар яратишда материал бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. “Аҳмад Яссавий ижодининг Туркияда ўрганилиши” мавзуси бўйича олинган илмий натижалар асосида:

туркиялик яссавийшуносларнинг Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, тариқати, ҳикматлари ва издошлари фаолиятини тадқиқ этишдаги хизматлари атрофлича ёритиб берилган таклифлар Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бажарилган ФА-Ф1-Г039 рақамли “Алишер Навоий (2 жилдлик) ва Абдулла Қодирий қомусларини яратиш” (2012–2016) мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (ЎзР Фанлар академиясининг 2022 йил 1 мартдаги 3/1255-501-сон маълумотномаси). Илмий натижалар “Султон ул-орифин Аҳмад Яссавий”, “Девони ҳикмат нашрлари хусусида”, “Девони ҳикмат”нинг тил ва ифода хусусиятлари” мавзуларидаги илмий мақолаларнинг асосини ташкил этган;

Аҳмад Яссавийнинг турмуш тарзи, таҳсил мактаби, муршидлари, тариқатдаги фаолияти, издошларининг тасаввуф таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси турк яссавийшунослари томонидан амалга оширилган тадқиқотлар асосида очиб берилган таклифлар Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бажарилган ПЗ-20170930220 рақамли “Навоий қомусини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш” (2018-2020) мавзусидаги амалий лойиҳасини бажаришда фойдаланилган (ЎзР Фанлар академиясининг 2022 йил 1 мартдаги 3/1255-501-сон маълумотномаси). Натижада, Алишер Навоийнинг насрий асарлари ва тазкираларидаги Яссавий ҳаёти, таълимоти, муршидлари ва издошларига доир маълумотларга аниқлик киритилган;

“Девони ҳикмат”нинг Туркиядаги мавжуд нашрлари, шунингдек, ўзбек, қозоқ, уйғур нашрлари қиёсий тадқиқ қилиниб, матний фарқлари илмий таҳлил қилинган ва мавжуд камчиликларни тuzатишга доир мулоҳазалар илгари сурилган; ҳикматларнинг тил ва ифода хусусиятлари, ғоявий-бадиий мазмуни, истилоҳ ва образларнинг рамзий-мажозий талқини илмий, тарихий, диний-тасаввуфий манбалар асосида ўрганилиб, назарий жиҳатдан асослаб берилган таклифлар Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси “Маданият ва маърифат” телеканалининг “Буюк юрт алломалари”, “Башарият сиймолари” илмий-маърифий кўрсатувларида фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси “Маданият ва маърифат” телеканали давлат муассасасининг 2022 йил 12 апрелдаги 02-02-03/76-сон маълумотномаси). Бу орқали Аҳмад Яссавий ва издошлари ижоди инсоннинг ўзлигини англашда асосий омили эканини кенг жамоатчиликка сингдиришга эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 2 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 13 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, шундан 5 таси республика ҳамда 2 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Тадқиқотнинг умумий ҳажми 157 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг “**Аҳмад Яссавий ҳаёти ва тариқатининг Туркияда ўрганилиши**” номли биринчи бобнинг “*Аҳмад Яссавий таржимаи ҳолининг ўрганилиши*” деб номланган фаслида Аҳмад Яссавий яшаган давр, унинг тарихий ва маноқибий ҳаёти ва ижоди ҳақида Туркияда олиб борилган ишлар тадқиқ этилди. Ф.Кўпрулу улуғ пирнинг Сайрамда туғилганини таъкидлайди¹². К.Эраслон, Н.Тўсун ва бошқа олимлар ҳам бу фикрни тасдиқлайдилар. В.Чаканга кўра, Сайрамда Муҳаммад Ҳанафий авлодидан эканини иддао қилаётган шахсларнинг мавжудлиги ва уларнинг маълум табақани ташкил этадиган даражада кўплиги Аҳмад Яссавийнинг Сайрамда туғилганини тасдиқлайди¹³. Яссавийнинг таваллуд санаси ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Ф.Кўпрули хижрий V аср ўрталарида туғилиб, мелодий 1166/67-йилда вафот этган, деб тахмин қилади. И.Ёқит Ф.Кўпрули билан айна фикрда¹⁴. К.Эраслоннинг бу борадаги қарашлари фарқли. Олим Юсуф Ҳамадонийнинг халифалари шайх Абдуллоҳ Баррақий, шайх Ҳасан Андоқий ва шайх Абдулҳолик Ғиждувонийнинг таваллуд ва вафот этган саналарига таяниб, пири Туркистон туғилган сана 1085-1095 йиллар оралиғи, деб кўрсатади¹⁵. Бу санани М.Демиржи 1093, қозоқ олими Д.Кенжатай Баҳовуддин Исфижобий Аҳмад Яссавийнинг муршиди бўлгани ҳақидаги

¹² Қаранг: Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. – S. 61,140.

¹³ Çakan Varis. Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet. Milli Folklor, 2005, c.17, sy. 68, – S. 201-207.

¹⁴ Қаранг: Ёқит Исмоил. Аҳмад Яссавий ва унинг турк тафаккур тарихидаги ўрни. Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари, – Т., 2001. – Б.37.

¹⁵ Eraslan Kemal. Ahmed-i Yesevi. Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi. Hoca Ahmet Yesevi Özel Sayısı, c. 7, sy.21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, – Ankara, 1995, – S.799-819.

манбаларга таяниб, 1103-1105 йил, деб белгилайди¹⁶. Н.Камолнинг ёзишича, улуғ пирнинг вафоти 1066 йил, деб кўрсатилиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу сана Яссавийнинг “*Ўлмасдан бурун ўлинг*” тушунчаси ва 63 ёшида ер остига – хилватга чекиниши билан боғлиқ¹⁷. Кўплаб тадқиқотларда Аҳмад Яссавийнинг 73, 111, 120, 125 йил умр кўргани, ер остида – хилватда 120, 125, 133 ёшигача қолгани таъкидланади. Бизнингча, ушбу маълумотлар манокиб ва ривоятларга асосланган бўлса-да, энг муҳими, Яссавийда кечган ҳол ва валийнинг хилват орқали ифода этган маъно-мақсадидир. Яссавий хилватни тафаккурга очилган эшик – Аллоҳ ишқи ва илоҳий гўзалликка восил этадиган босқичлардан бири, деб билган. Ота-онасидан жуда эрта етим қолган ёш Аҳмаднинг тарбияси опаси Гавҳари Шаҳноз зиммасига тушади¹⁸ ва Ясси (Туркистон) шаҳрига келиб жойлашади. Ота-онаси вафотидан сўнг Аҳмаднинг Ясси шаҳрига келиб жойлашишига сабаб Арслонбобнинг Яссида яшаётгани бўлган¹⁹. Яссавий илк таълимини отаси шайх Иброҳимдан, сўнгра Сайрамнинг таниқли олими Шаҳобиддин Исфижобдан олган²⁰. Ҳикматларида “*Тариқатни йўли қоттиқ, турфа шоитим, Бошим қотти, пири музон сори қочтим, Пир этагин тутуб ботин кўзун очтим*²¹”, дея таъкидлаганидек, “Хожайи Туркистон”, “Авлиёлар сарвари” бўлиб шуҳрат топиши ва камол мартабасига етишида Арслонбоб ва Юсуф Ҳамадонийдек икки буюк шахсият эгаларининг Аҳмад Яссавийга таъсири кучли бўлган. Аҳмад Яссавий фақат Арслонбоб, Юсуф Ҳамадоний, Шайх Шаҳобиддин Исфижобийлардангина таълим олмаган. Диссертацияда Мансур Ҳаллож, Жўнайд Бағдодий, Абу Бакр Шиблий, Боязид Бистомий, Иброҳим Адҳам каби тасаввуф оламида машҳур авлиёларни ўзига пир билгани турк яссавийшунослигидаги изланишлар ҳамда ҳикматлар асосида тадқиқ этилди.

Бобнинг “*Яссавий издошлари ва ҳикматнавислик анъанасининг ўрганилиши*”, деб номланган иккинчи фаслида пири Туркистон тариқатининг асослари, халифалари, издошлари ва ҳикматнавислик анъанасининг давомчилари ижоди тадқиқ қилинди. Бу борада турк олимлари Ф.Кўпрули, К.Эраслон, Н.Тўсун, М.Текжон, А.Гўзал, Ҳ.Биже, Ў.Қоя каби олимларнинг ишлари алоҳида эътиборга лойиқ. “Факрнома”да пири Туркистон даргоҳида дунёнинг тўрт тарафидан келган кўп сонли муридлар бўлгани ҳақида “*Валоят-ма-об, каромат-иқтисоб, комил-мукамал асҳоби суффаси бор*

¹⁶ Demirci Mehmet. Turkistan notlari. (Yesevi diyarında 6 ay). İstanbul, 1996. – S.85; Kenjetay Dosay. Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikati ve Tesiri. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi Dergisi, Aralık, 1999. 1, sayı: 2. – S. 113.

¹⁷ Zeybek Namik Kemal. Aşk yolu Hoca Ahmet Yesevî ve hikmetleri. – İstanbul: Ötüken, 2017. – S.39.

¹⁸ Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. – S. 62.

¹⁹ Hasan Nâdirhan. Arslan Baba ve Ahmed Yesevî. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 24 [2009/2], s.1–10. <http://www.tasavvufakademi.com/index.php?bolum=ayrinti&vurgu=Ahmed%20yesevi%EE&no=2344/>

²⁰ Kenjetay Dosay. Hoca Ahmet Yesevî: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikati ve Tesiri. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi Dergisi, Aralık, 1999. 1, sayı: 2, – S.112; Muhammet Volkan Özkan. İlim, hikmet, ask, sadakat ve liyakatkavramları cercevesinde Ahmed Yesevi dusuncesinde insan olmanı imkanı. Gazi universitesi. (YLT), – Ankara, 2019. – S.32-38.

²¹ Xoja Ahmad Yassaviy. Naqdin o‘zganî dema. Hikmatlar. Haz: Haqqul Ibrohim, Hasan Nodirxon. – Ankara: Akçağ yayınları, 2021. – B.42.

эрдик, ҳузуридан йироқлашмасдилар”, дейилган²². Яссавий издошларининг аксариятига “ота” нисбаси берилган. У.Турарга кўра, яссавияда “ота” нисбаси шайх ва муршид маъносини билдиради²³. XII асрдан бошлаб Туркистонда из қолдирган дин пешволари, айниқса, буюк сўфийлар номига “ота” нисбасининг қўшиб айтилиши анъанага айланган. Бу одатга кўра, “ота” унвони ҳурмат белгиси сифатида биринчи марта Аҳмад Яссавийга берилган²⁴. Ф.Кўпрулу Яссавийнинг биринчи халифаси маноқибларда муҳим жой олган Арслонбобнинг ўғли Мансур ота (ваф: ҳижрий 594/милодий 1197-1198) бўлганини кўрсатган²⁵. Яссавийнинг иккинчи халифаси эса хоразмлик Саид ота (ваф: ҳижрий 615/милодий 1218-19) эди. Биз кўрган манбаларда у ҳақида бошқа маълумот учрамади. Тадқиқотларда Аҳмад Яссавийнинг учинчи халифаси ким бўлгани хусусида турли қарашлар мавжуд. Ф.Кўпрули учинчи халифа Сулаймон Боқирғоний бўлганини таъкидласа, бошқа илмий адабиётларда Сўфи Муҳаммад Донишманд кўрсатилган²⁶. А.Жабажиўғли Яссавийнинг учинчи халифаси Сулаймон ота, тўртинчи халифаси Ҳақим ота, деб ёзади. Олим Сулаймон ота ва Ҳақим отанинг битта шахс эканини инобатга олмаган. Ҳақим отанинг вафоти ҳақидаги қарашларда ҳам тафовутлар бор. Манбаларда Ҳақим отанинг вафоти ҳижрий 582 (милодий 1186/87) йил, деб ёзилган бўлса-да, кейинги тадқиқотларда 1192 йил, деб айтилган. Ф.Кўпрулу Фаҳриддин Али Сафий (XIV)нинг “Рашаҳот” асарига таяниб, Ҳақим отанинг қabri Оққўрғондадир, дейди. Бошқа бир маълумотга кўра, Ҳазратнинг қabri Боқирғон (Кўнғирот)да²⁷. Бироқ Сулаймон Боқирғоний авлодларидан бўлган Зиёев Абдуманноп қўлидаги шажараларда 1126 йилда Қарноқ кишлоғида туғилгани ҳамда 1186 йилда вафот этгани айтилган²⁸. Ҳақим ота “Боқирғон китоби”, “Охирзамон китоби”, “Биби Марям” китобларини ёзган²⁹. “Охирзамон”, “Биби Марям” ва “Боқирғон китоби” “Ўрта Осиё, айниқса, Идил атрофида ҳаяжон ва қизиқиш билан ўқилган”³⁰. Ҳақим ота шеърлари тил, шакл, ифода ва услуб, вазн хусусияти жиҳатидан ҳам тадқиқ қилинган. Ҳақим ота ҳикматларида Яссавий услуби етакчилик қилади³¹. Ҳақим ота ижодига доир манбаларни тадқиқ ва нашр қилиш борасида М.Текжоннинг ишларини алоҳида эътироф этиш мумкин.

²² Гўзал Абдурахмон. Яссавий “Факрнома”си. – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б.17.

²³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б. 67.

²⁴ Yusuf Akgül. Hoca Ahmed Yesevi'nin Hazar Ötesi Türkmenlerine Tesiri ve Bu Çerçevde Bazı Tesbitler, Bilig, 8. – Ankara, 1999. – S.47-64.

²⁵ Eraydın Selçuk. Tasavvuf ve Tarikatlar. – İstanbul, 1981. – S.182-183.

²⁶ Vice Hayati. Piri Turkistan Hoca Ahmet Yesevi. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, – Ankara, 2016. – S.151; Tosun Necdet. Yeseviyye. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeseviyye>.

²⁷ Сулаймон Боқирғоний (Ҳақим ота). – Б.33-39. Сулаймон Боқирғоний (Ҳақим ота). Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллоҳ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б.40

²⁸ Қаранг: Зиёев Абдуманноп Абдулазизович (Абдуманнопхўжа Зиё Абдулазизхўжа ўғли). Сулаймон Боқирғоний (авлиё Ҳақим ота) ҳақида янги дарак. <https://janubiy.kz/item/749/>.

²⁹ Tosun Necdet. Ahmed Yesevi ve Yesevilik. Divani hikmet sohbetleri. Edit: Zülfikar Güngör. – Ankara, 2018. – S. 191-204.

³⁰ Köprülü Fuad. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. – S. 172.

³¹ Kaya Önal. Süleyman Hakîm Ata Bakırğanı ve Şiirleri. Türk Dilleri Araştırmaları, 1998. – S.73-209.

Сўфи Муҳаммад Донишманд – Яссавийнинг Ҳаким отадан кейинги халифаси. Ҳ.Биже бу зотни Аҳмад Яссавийнинг иниси Садриддин ибн Иброҳимнинг ўғли, яъни Яссавийнинг жияни бўлганини ёзса, А.Мўминовнинг кўрсатишича, Муҳаммад Донишманднинг отаси Маҳмуд Хожа, бобоси Муҳаммад Хожа Зарнуқийдир³². Сўфи Муҳаммад Донишманднинг туғилган санаси аниқ эмас. Тадқиқотларда хижрий VI асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида вафот этгани айtilган³³. Сўфи Муҳаммад Донишманд иккита машҳур мурид етиштирган. Бириси Аҳмад Яссавийнинг иниси Садр Хожанинг ўғли Абдулмалик, иккинчиси – Сузук ота. Сўфи Муҳаммад Донишманд муршиди Аҳмад Яссавий ва яссавийлик тариқати ҳақида муҳим манба – “Миръот ул-қулуб” асарини ёзгани маълум. Мазкур асарнинг уч қўлёзма нусхаси ўзаро қиёсланиб, нашр ҳам қилинган³⁴.

Пири Туркистоннинг яна бир издоши Арслонбобнинг авлодларидан бўлган Занги отадир. Занги ота – Арслонбобнинг тўртинчи авлод набираси. Занги ота номини Аҳмад Яссавий берган. Илк таълимни отаси Тож Хожадан олади. Ҳаким отанинг хизматида бўлиб, у зотдан зоҳир ва ботин илмини пухта эгаллайди. Занги отага атаб бир қанча шеърлар ҳам битилган. А.Кўчак тадқиқотларида Яссавий дарвеш шоирларидан Шамсийнинг “Мажмуаи Ҳазиний”сида Занги отага ёзилган манзумаси ҳақида маълумот берган³⁵. Яссавийнинг издошлари орасида Азимхожа эшон Хўқандий катта нуфузга эга бўлган. У зотнинг мажмуасида 28 та ҳикмат бўлиб, ундан 27 таси “Девони ҳикмат”нинг 1312 йилдаги Тошкент босмасидан, қолган бир ҳикмати эса “Девони ҳикмат”нинг 1290 йилга оид қўлёзма нусхасидан жой олган³⁶. Азим Хожадан бизга 321 шеърдан иборат туркий девон ҳам етиб келган³⁷. Шу тариқа, Яссавий таълимоти туркий халқлар орасида кенг илдиз отган, десак асло хато бўлмайди.

“Девони ҳикмат”нинг Туркияда тадқиқ этилиши номли иккинчи бобнинг *“Девони ҳикмат”нинг Туркиядаги нашрлари*, деб сарлавҳа қўйилган биринчи фаслида Туркияда амалга оширилган нашрлар ўзаро қиёсланди. Нисбатан мукамал нашр К.Эраслоннинг “Девони ҳикмат”дан намуналар”и³⁸ ҳамда И.Ҳаққул ва Н.Ҳасан нашри экани ёрқин мисоллар билан далилланди. Диссертацияда Ҳ.Биже, Н.Тўсун, З.Гунгўр нашрлари ҳамда Олмота³⁹ ва уйғур олими Абдурашид Жалил Қорлуқ⁴⁰, шунингдек,

³² Muminov Aşirbek. İslamizatsiya i Sakralnie Rodoslovnie v Sentralnoy Azii.– Almati, 2008.II.–S.189-190.

³³ Mir'âtü'l-kulûb. Süfi Muhammed Dânişmend. Haz: Tosun Necdet– Ankara, 2020. – S.16.

³⁴ Mir'âtü'l-kulûb. Süfi Muhammed Dânişmend. Haz: Tosun Necdet. – Ankara, 2020; Сўфи Муҳаммад Донишманд. Миръот ул-қулуб. Яссавий Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи: Ҳасан Н. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б.139-175.

³⁵ Koçak Aynur. Zengî Ata'nın Menkabeleri, Türbesi Ve Bayramı Üzerine, 23.09. 2010/ <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/552>;

³⁶ Erarlan Kemal. Azim Hacenin hikmetleri. – S.193-230/<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17058/178157>

³⁷ Hasan Nadirhan.Çağatay şairi Azim Hacı ve hikmetleri. Türk dünyası araştırmaları. Sayı: 191. Nisan, 2011. – S. 137-143.

³⁸ Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmetten seçmeler. Haz: Erarlan Kemal. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991. – S.482.

³⁹ Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет. Баспаға дайдындаған: Д. Серикбайулы, Рафиддинов С. – Алматы, 2001. – С. 272.

Ўзбекча нашрларга ҳам мурожаат қилинди. Туркияда амалга оширилган ҳикматлар нашри орасида энг ишончли ва илмий қийматга эга ишлардан бири К.Эраслон нашридир. Бироқ “Девони ҳикмат”дан намуналар” китоби баъзи камчиликлардан ҳам холи эмас. Жумладан:

К.Э⁴¹ (1991 й, 66-б) III/4 ҳикмат ҳамда И.Ҳ ва Э.С.Т (1995 й, 67-68)⁴² нашрида:

Ўқилиши

On bişimde hûr u ğılmân karşu kildi,
Başırn üzüp kol kavşurup ta^czîm kıldı,
Firdevs atlıĝ cennetidin **muhzır** kildi,
Dîdâr üçün barçasını **koydum muna**.

Р.А (1992 й, 26-б)⁴³ ва Ҳ.Б (1993 й, 2/26 ҳикмат):

Бошин уруб, маҳзар келди, қўйдум мано;

Араб ёзувли матнларда Ҳ.Б (2017 й, 52-б)⁴⁴, Олмота (2011 й, 11-12б) ва А.Ж (2012 й, 33-б)да:

باشين اوروب محضر كیلدی قويديم منا

М.У (2019 й, 100-б)да:

باشين ايگيب محضر كیلدی قويديم منا

Ҳикматлар куллиёти (2011, 20-б)да⁴⁵:

Бошин уруб, маҳзар келди, сурдум мано;

“Naqdin o‘zganî dema. “Hikmatlar” (2021 й, 25-б)да:

Boshin urub, muhzir keldi, qo‘ydum mano

шаклида нашр қилган.

К.Эраслон “муҳзир” сўзини “хабарчи” деб изоҳлайди. Луғатларда:
1. Маҳзар – юксак мақомли улуғ зотнинг ёни, ҳузури, ҳузур жойи, ҳузургоҳ; юқори мақомга тақдим этиш учун бир неча шахс томонидан ёзилган ариза; қозининг ҳукм ва фатвоси, шаҳодатнома, ҳужжат. 2. Муҳзир – судда манфаатдор шахсларнинг ҳозир бўлишини таъминловчи, уларга хушхабар берувчи мансабдор шахс, маҳкама ходими, маъноларида келган⁴⁶. Матн мазмунига кўра, мазкур ўринда “муҳзир” сўзи мувофиқ бўлади, деб ҳисоблаймиз.

⁴⁰ ئە ھمھد يە سسە ژني ديژانی ھېكمەت نە شرگە تھييارلنغۇچى : ئابدورە شد جە ليل قارلوق. مبلله تلە ر نە شريباتى بېيجيگ شە ھمىرى : 2012

⁴¹ Бундан кейин исмлар қисқартирилиб Камол Эраслон К.Э; Ҳаёти Биже Ҳ.Б; Наждат Тўсун Н.Т; Мусо Узункоя М.У; Абдурашид Жалил Қарлук А.Ж.Қ; И.Ҳаққул И.Ҳ; Нодирхон Ҳасан Н.Ҳ; Р.А.Абдушукуров Р.А. ҳолда берилди.

⁴² Ahmet Yesevi: Hikmetleri. Haz. Nakkulov İbrahim; trc. Erhan Sezai Toplu. – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995. – S.330.

⁴³ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: Абдушукуров Расулмуҳаммад Ашурбой ўгли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1992. – Б.208.

⁴⁴ Noca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatcı. Noca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017. – S.496.

⁴⁵ Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар куллиёти. Нашрга тайёрловчилар: Қораев Тожи, Бозоров Абул. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б.464.

⁴⁶ Фарҳанги забони тожикӣ. II томлик, I. – Москва, 1969. – Б.674; Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1488,1588; Ҳасан Н. Янги топилган ҳикматлар ҳақида. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Янги топилган намуналар. – Тошкент: Маворуннаҳр, 2004. – Б.131-138.

К.Э. (1991 й, 200-б) ХХІХ/6 ҳикмат:

Ol makâmni **tevhîd** atlığ dırahtı bar,
Sâyeside ʿâşık kullar **burâk-süvâr**,
Her bir şâhı ming yolçılık yolnı tutar,
Her kaysısı öz özige ʿünvân kılur.

И.Х. (1991 й, 158-б):

Ул мақомни **тавҳид** отлиғ дарахти бор,
Соёсида ошиқ куллар **бурок – суяр**.
Ҳар бир шохи минг йўлчилик йўлни тутор,
Ҳар қайсиси ўз-ўзига унвон қилур.

Р.А. (1992 й, 96-б)да:

Ул мақомни **тавҳид** отлиғ дарахти бор,
Соёсида ошиқ куллар **бурок сувор**.

Ҳ.Б. (1993 й, 135/6 ҳикмат; 2017 й, 270-б), Олмота (2001 й, 110-б) М.У. (2019, s. 327) “بِراق سوار”, “توحيد” (тавҳид, бурок сувор); “Naqdin oʻzganî dema. “Hikmatlar” (2021 й, 120-б) нашрларида қуйидагича:

Ул мақомни **Тубо** отлиғ дарахти бор,
Соёсида ошиқ куллар **Буроқсувор**.

“Тубо” арабча хушхабар, мужда, гўзаллик, хушнудлик, яхшилик демақдир. Қуръони каримнинг Раъд сурасида (13/29) “Иймон келтирганлар ва яхши амалларни қилганларга хушнудлик ва гўзал маскан бор” ояти келади. Манбаларда мазкур оятдаги “Туба лаҳум” (طوبى لهم), яъни Тубо лафзи билан боғлиқ бир қанча ривоятлар келтирилади. Жумладан, Тубо – жаннатдаги дарахтлардан бирининг номи. Шохлари ниҳоят даражада катта ва улуғвор бўлганидан юз йиллик масофани ташкил этган. Жаннат эгалари бўлмиш солиҳ куллар шу дарахтнинг меваларидан тановул қилиб, гулларидан либос кийган ва соёсида дам олишган. Жаннат уйларининг бари шу дарахтнинг баргларида қилинади. Тасаввуфда Аллоҳга яқинлик мақоми бўлиб, Яратганнинг даргоҳида илоҳий ҳузур мақомида бўлишдир⁴⁷. Ушбу мисрадаги “бурок” арабча “ярқирок” маъносини англатиб, Меърож кечаси Муҳаммад (с.а.в)нинг Қуддусга бориши ва у ердан осмонга кўтарилиши учун Худо томонидан юборилган қанотли от; “сувор” – “сувори” форсча отда, отга минган; от минган, улов устидаги киши; от-уловда юриш; отлиқ аскар маъноларини англатади. “Бурок” арабча (البرق) барқ – порлаш, чакмоқ сўзидан олинган⁴⁸. А.Жабажийўғлининг ёзишича, “бурок” тасаввуфда ишқни англатган. Чунки ишқ ҳам инсонни яшин каби Ҳақ ҳузурига етказди⁴⁹. Дийдор талабида бўлган солиқ сайру сулукда маънавий камолга етиш учун бир қанча “манзил”, “мақом” ва “ҳол”ларни босиб ўтгач, чин ошиққа

⁴⁷ Tuba. Ali Erbaş. TDV İslâm Ansiklopedisi. c. 41, – İstanbul, 2012. – S.316-317; Türkce sözlük-TDK. c. II. – Ankara, 1998. – S.2249.

⁴⁸ Қаранг: Burak. Mustafa Öz. TDV İslâm Ansiklopedisi, c. VI. – İstanbul, 1992. – S. 417; Türkce sözlük-TDK. c. I. – Ankara, 1998. – S.2062; Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. IV томлик, I том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.337.

⁴⁹ Cebecioğlu Ethem Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. www.turklib.com;

айланади. Бундай ошиқлар Буроқ оти воситасида Ҳақ висолига етади. “Чин ошиқлик” сифати, аввало, Ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га хосдир. Ҳақ йўлида “чин ошиқлик”ка эришган қуллар Муҳаммад (с.а.в.) сингари улуғ мақомга эришади. Бизнингча, бу ўринда “Тубо” ва “Буроқсувор” мақбул вариантдир. Шундагина матнлар кейинги мисраларга мантиқан уйғун ва мазмун жиҳатдан мувофиқ бўлади.

Бобнинг иккинчи фасли **“Яссавий ҳикматларининг илмий тадқиқи”**, деб номланиб, турк олимларининг “Девони ҳикмат”нинг тил ва услуби, қофия ва оҳанг хусусиятлари ҳақидаги тадқиқотлари ўрганилди. Хусусан, Э.Ўшанмаз “Девони ҳикмат”да қўлланилган сўзлар миқдорини тадқиқ қилиб, улардан 763 таси арабий, 588 таси форсий ва қолган қисмини туркий сўзлар эканини ёзади⁵⁰. А.Жемалмаз “Девони ҳикмат”нинг тил хусусиятларини ўрганиб, ҳикматларнинг туркча талаффузга мослаштирилган (СТТ) матнини ишлаб чиққан ва ҳикматлар тили дўғу туркчаси (ўзбек ва уйғур тили – Э.Қ.)га хос, деган хулосага келган⁵¹. Кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган масалалардан бири “Девони ҳикмат”нинг тилидир. Баъзи олимлар уни туркий тилли халқлар учун муштарак манба, деб баҳолашса, бошқа бирлари Ўрта Осиё Қорахоний (ҳоқоний-қарлуқ) тили ёки Чигатой туркийсида ёзилган, деган хулосага келишган. Ф.Кўпрулуниг фикрича, “Девони ҳикмат” “Қутадғу билиг” билан айна лаҳжада, яъни қарлуқ лаҳжаси – ҳоқония тилида ёзилган⁵². Ф.К.Темуртош ва Ф.Бозкурт каби олимлар унга ҳамфикрдирлар. А.Б.Эржиласун “Девони ҳикмат” қўлёзмалари, асосан, XVI асрдан сўнг кўчирилгани сабаб унда қорахоний туркийсининг эмас, балки чигатой тили хусусиятлари мавжудлигини ёзади⁵³. А.Жафарўғли “Девони ҳикмат” нусхаларида ўзбек тили хусусиятлари акс этишини айтса,⁵⁴ К.Эраслон ҳикматларнинг асл тили чигатой ёки ўзбек тили эмаслигини таъкидлаб, муштарак Ўрта Осиё ёзма тилига мансублигини айтган. Бироқ ҳикматлардаги айрим унсурлар чигатой туркчаси хусусиятларини акс эттирса-да, “Девони ҳикмат” тилини тўлалигича чигатой туркчасига оид деб бўлмайди⁵⁵. Н.Ҳасан Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тили ҳақида нисбатан аниқ хулосага келиш учун “Девони ҳикмат”даги шеърларни қорахонийлар даврига мансуб асарлар билан тил жиҳатдан қиёслаб ўрганиш лозимлигини таъкидлаган⁵⁶. Бизнингча, “Девони ҳикмат” барча туркий халқлар учун тенг

⁵⁰ Üşenmez Emek. Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında. Akademik İncelemeler Dergisi, 2008, c. III, sy. 1, –S.249-251. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ÜŞENMEZ-Emek-KARAHANLI-ESERLERİNDEKİ-SÖZ-VARLIĞI-HAKKINDA.pdf>;

⁵¹ Gemalmaz Efrasiyap. Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinin Dili. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 1994. – S.5-17.

⁵² Köprülü Fuad. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1976. – S.144-145.

⁵³ Ercilasun Ahmet Bican Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk dili tarihi. Baskı I, – Ankara, 2004. – S.340.

⁵⁴ Caferoğlu Ahmed. Türk Dili Tarihi. cilt II. – İstanbul, 1964. – S.82.

⁵⁵ Üşenmez Emek. Divan-ı Hikmet'in dili üzerine düşünceler. Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu. (Bağcılar Belediyesi 20-21 Şubat 2010). Bağcılar, – İstanbul, 2012. – S.170-178

⁵⁶ Hasan. N. Ahmed Yesevi hikmetlerinin dil özellikleri üzerine bazı mülahazalar. Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/8 Spring 2015. – P.1345-1354/ <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=8043>.

таърифлайди⁶⁴. Илмда қайд қилинганидек, “Хожа Аҳмад Яссавий кўпинча ориф билан ошиқнинг ўртасида ҳеч бир тўсиқ қўймайди, Яссавийга кўра, ҳақиқий ишққа эришган толиб айна пайтда ориф ҳамдир”⁶⁵. Фикримизча, “ориф” ва “ошиқ”нинг Ҳақ йўлидаги мақсади муштарак бўлса-да, улар тасаввуфда эришган мақомлар ва ҳоллари билан фарқлидирлар. Ошиқ мақомидан ўтибгина ориф мартабасига кўтарилиш мумкин.

Тасаввуфда, хусусан, Яссавий ижодида суҳбат ва зикр алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Нафс суҳбат ва зикр мажлислари орқали тарбия қилинган. Сайру сулукда камолга эришишнинг энг самарали усули саналган суҳбат таъсирида солиқнинг илм, тажрибаси ортиб, зоҳиран ва ботинан қувватланишига сабаб бўлган:

*“Эй дўстларим, орифлар холис суҳбат эторлар,
Ул суҳбатда маърифат дурларини сочорлар”*⁶⁶, –

дейди Яссавий. Орифлар суҳбати аслида Аллоҳни зикр этишдир. Турк пири “Ҳақ қиличин қўлга олиб, нафсни чобтим” дер экан, толиби ишқ саналган солиқ учун Ҳақ васлига етишда зикрнинг аҳамиятини таъкидлаган. Зеро, “нафсдин кечган чин ошиқлар Аллоҳ”, дейди. Зикрнинг хос одоби ва усули бўлиб, зикр мажлисларида ўзига хос ритм ва оҳангга амал қилинган. “Зикри арра” – яссавийлик тариқати вакиллариининг ирфон мажлисларида кенг ёйилган зикр туридир. Хусусан, зикр асносида шавқнинг ортиши сабаб нафасни олиб чиқарганда зикр билан машғул бўлган кишининг бўғзида хириллаганга ўхшаш (ёғоч арралагандай) овоз чиққан. Бу худди нафси амморанинг бошини арра билан кесгандек руҳ пайдо қилган. “Зикри арра” – пайғамбар Закариё давридан қолган анъана. Н.Тўсун яссавийлик тариқатига хос бўлган жаҳрий зикр турларини тадқиқ қилиб, уларни олтига ажратади⁶⁷.

Бобнинг “Яссавий ижодидаги диний-тасаввуфий истилоҳ ва тимсоллар”, деб номланган иккинчи фаслида мавзуга дахлдор тадқиқот ишлари таҳлил қилинди. М.Таҳрали, А.Шангул, М.Ошкор, И.Гундуз, М.Демиржи, Л.Левент, Ҳ.Улпунар каби олимларнинг тадқиқотлари мазкур масалага эътибор қаратилгани билан аҳамиятга молик. Ҳикматларда кўп учрайдиган тимсоллардан бири хурмо бўлиб, Яссавий ижодида ўзига хос ўринга эга. Ҳикматларда хурмо Расулulloҳ (с.а.в.) билан боғловчи восита ва ришталарни белгиловчи маънавий неъмат саналади. Улуғ пир хурмо тимсолида исломни ҳам назарда тутган:

*Тўрт ёшимда ҳақ Мустафо берди хурмо,
Йўл кўрсатдим, йўлга кирди неча гумроҳ*⁶⁸.

⁶⁴ Ahmet Ögke. Ahmed-İ Yesevî’de ilâhî aşk. Editor: Yüksel Salman. Diyanet İlmî Dergi. Ahmey Yesevi. Diyanet isleri baskanlığı. – Ankara, 2016. – S.93-112.

⁶⁵ Латипов Ҳ.Р. Ўзбек мумтоз адабиётида маърифат талқини ва ориф образи (XIII-XV асрлар). Филол. фан. б-ча фалсафа д-ри (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2021. – Б.68.

⁶⁶ Хожа Ahmad Yassaviy. Haqdin o’zganî dema. Hikmatlar. – Б. 324.

⁶⁷ Қаранг: Tosun Necdet. Yesevilikte Zikrî Erre. Keşkül dergisi 6 sayı. Cüz, 2005. https://www.academia.edu/12487179/Yesevilikte_Zikr_i_Erre_Ke%C5%9Fk%C3%BCI_dergisi_

⁶⁸ Hoja Ahmad Yassaviy. Haqdin o’zganî dema. – B.22.

Маноқибларда пайғамбаримиз томонидан омонат сифатида берилган хурмонинг Арслон бобо воситасида Аҳмад Яссавийга етказилиши баён қилинган. Илмда бунинг турлича талқини мавжуд. Жумладан, “Ривоятдаги асҳобнинг оч қолиши жоҳилия даврини, Жаброил (а.с.)нинг идишда Жаннатдан хурмо келтириши – бу даврнинг охирга етиши, яъни Қуръон нозил бўлишининг рамзий тимсоли. Хурмонинг омонатчилар (Арслон бобо каби – Қ.Э.) томонидан бошқа ўлкаларга етказилиши – исломиятнинг кенг ёйилганини англатади”⁶⁹. Ҳикматларда баён қилинган хурмо пайғамбар ахлоқи, илоҳий ишқ ва маърифат, ҳақиқат, туҳфа; маънавий ва руҳий ҳоллар, илоҳий сифатлар тажаллиси; мушоҳада ва мукошафадир⁷⁰. Тасаввуфда ориф зотлар “ёш хурмо” (рутоб) орқали “руҳоният олами”ни назарда тутишган. Арслонбоб воситасида Яссавийга хурмонинг етказилиши у зотга руҳоний оламдан бир насиба, улуш берилишидир. Ҳикматларда баҳси юритилган хурмо тавҳид, ваҳдат ва бирлик сирларини ифодалаган.

Яссавий ижодидаги тимсоллар ҳақида гапирганда нурни ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Турк пири ҳикматларида нур истилоҳига алоҳида аҳамият қаратади. Нур – Ҳаққа олиб борувчи йўлдир. Мутасаввифларнинг фикрича, Аллоҳ “Нур ул-анвор” – “Нурларнинг нури”дир. Борлик олам Унинг нури воситасида мавжуд. Аллоҳ бутун борликни яратишдан олдин Муҳаммад (с.а.в.) нури – Нури Муҳаммадияни яратган. Бу нур абадий ва сўнгсиз бўлгани учун бутун коинот пайғамбаримиз (с.а.в.) вафотидан кейин ҳам шу нур сабаб ўз мавжудлигида давом этади. Аллоҳ таоло “Еру кўкни сен учун яратдим”, дейди қудсий ҳадислардан бирида. Буни орифлар султони ҳикматларида “*Нури Худо, дўсти Худо, Ҳақ Мустафо*”, дея таърифлайди. Ҳ.Улпунар Яссавий ҳикматларида келтирилган нурни Аллоҳ, Муҳаммад (с.а.в.), имон, кўнгил ва кўз нури маъносида қўллаган⁷¹. Фикримизча, султон ул-орифин ҳикматларда нур сўзи янада кенгроқ маъно ифодалаган. Жумладан, “*Аллоҳ дедим, ичим-ташим нурга тўлди*”, “*Ҳикмат айт! – деб, бошларимга нур сочилди*”, “*Пир қўлидан май ичгон Ҳақ нурига ботти-ё*”. Мазкур мисралар мазмунидан англашиладики, ҳикматлардаги нур – ирфоний илм, маърифат, ишқ, солиқ қалбини ёритувчи илоҳий нур, дийдор (нури тажаллий) маъноларини ҳам англатган. Бу ҳақида Л.Лавант шундай дейди: “Илоҳий илҳом ва нур – “Ҳақ нури” туфайли сўфийнинг қалби ойдинланади, тили ҳақиқат ва ҳикмат айтиш қувватига эга бўлади”⁷². Ҳикматлардаги хурмо, ҳаёт суви, йўл, нур, дур, суҳбат, зикр, самоъ каби тимсол ва истилоҳлар ҳам турк яссавийшунослигида бир қадар ўрганилган.

⁶⁹ Abdullah Şengül. Yesili Hoca Ahmed üçlemesinde bir sembolik unsur olarak hurma. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Afro-Avrasya Özel Sayısı / ISSN: 1302-6879.

⁷⁰ Tahralı Mustafa. Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde Dini Tasavvufi Unsurlar. Kubbealtı, 1991. – S.48.

⁷¹ Ulupınar Hamide. Ahmed Yesevi'nin Divan-i Hikmet'inde Nur Kavramı. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 12/20. – P.261-276.

⁷² Lamia Levent Abul. Ahmed Yesevi'nin Dîvân-I Hikmet'inde Sembolik Dil. Diyanet İlmî Dergi, Cilt:53, Sayı:1. 2017. – S.169.

ХУЛОСА

1. Аҳмад Яссавий яшаган даврда тинимсиз урушлар ва жангу жадалларнинг даҳшатли оқибати туфайли оддий халқнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий-маърифий ва ахлоқий турмуш тарзи анчайин оғир аҳволда эди. Турк яссавийшуносларининг Хожа Аҳмад Яссавий биографияси ҳақидаги тадқиқотларида, аввало, тарихий давр ва замон манзараларига диққат қаратилган. Яссавий Туркистонда янги тариқатга асос солиши ва бунинг сабаб-оқибатлари атрофлича ёритилиб, муршидлик фаолияти таҳликали ва мураккаб вазиятга тўғри келгани асосланган.

2. Кузатишларимиздан маълум бўлдики, X-XII асрларда туркий халқлар адабиёти, маданияти форс ва араб адабиёти таъсири остида қолган эди. Мазкур даврдаги кўплаб асарларнинг форс ва араб тилида ёзилгани ҳам бунинг ёрқин далилидир. Туркий халқлар исломни қабул қилиб, мусулмонлашув жараёни кучайгач, ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётнинг шаклланишида, қолаверса, туркий тасаввуф адабиётининг кенг ёйилиши ва шуҳрат топишида Яссавий ҳикматларининг ғоявий-руҳий таъсири кучли бўлган. Туркиялик яссавийшуносларнинг изланишларида мазкур масалаларга атрофлича муносабат билдирилганига гувоҳ бўлдик.

3. Туркияда пири Туркистон сиймосини илм аҳлига танитган биринчи тадқиқотчи Фуад Кўпрулудир. Олим бошлаб берган тадқиқотлар З.В.Тўғон, К.Эраслон, А.Жабажиўғли, А.Я.Ўжақ, У.Турар, М.Услу, М.Шакар, М.Демиржи, Н.Тўсун, Ж.Ўқуйужи, Ҳ.К.Йилмаз, М.М.Тулум, Н.Йилмаз каби қатор турк олимлари томонидан давом эттирилди. Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижоди ҳақида изланишлар олиб борган ва турли анжуманлар уюштирган Маҳмуд Асад Жўшоннинг хизматлари ҳам яссавийшуносликда муҳим аҳамиятга эга.

4. Турк пири издошларининг фаолиятини ўрганиш Аҳмад Яссавийнинг ислом маданияти ва туркий тасаввуф адабиёти равнақидаги таъсири кенг бўлганини ҳам кўрсатади. Яссавийлик тариқати заминида бир қанча йирик сўфийлар: Мансур ота, Ҳаким ота, Исҳоқ бобо, Занги ота, Узун Ҳасан, Аҳмад Саййид, Ҳазрати Башир, Ҳожи Бектоши Вали, Юнус Эмро, Қул Убайдий, Дарвеш Али каби комил шайхлар ва ҳикматнавислар етишиб чиққан. Яссавийлик тариқати ва ҳикматнавислик анъанасининг давом этиши ҳақидаги мавзу ҳам турк яссавийшунослари назаридан четда қолмаган.

5. “Девони ҳикмат”ни нашр қилиш ишлари Туркияда XX асрнинг 80-йилларидан бошланган. “Девони ҳикмат”нинг К.Эраслон, И.Ҳаққул ва Э.С.Тўплу, Ҳ.Бижа, Н.Тўсун, М.Тотжи, З.Гунгўр томонидан амалга оширилган нашрларда ҳикматлар сони, араб ёзувли матнни турлича ўқиш, вазн, мазмун, таржима, имло ва сўзларнинг хилма-хил ёзилиши билан боғлиқ айрим фарқлар учрайди. Шу сабабли “Девони ҳикмат” матнлари устида жиддий тадқиқотлар олиб бориш, ундаги фарқланиш ва ноқисликларни қиёсий усулда бартараф этиш ҳамда янада тўлиқ ва мукамалроқ нашрни

тайёрлаш зарурати мавжуд. Туркиядаги нашрлар орасида Камол Эраслон тайёрлаган нашр тўққизта, И.Ҳаққул ва Н.Ҳасан нашри йигирмага яқин қўлёзмаларга таянгани билан бошқа нашрларга нисбатан ишончли ва мукамалдир.

6. Турк яссавийшунослигида ҳикматларнинг тили борасидаги фикр-қарашлар ўзаро фарқланади. Айрим тадқиқотларда ҳикматлар тилининг қарлуқ лаҳжасига оидлиги айтилса, баъзиларида “Девони ҳикмат” нусхаларида ўзбек тили хусусиятлари акс этиши ёзилган. К.Эраслон ҳикматларда муштарак Ўрта Осиё ёзма адабий тили хусусиятлари мавжуд, деб баҳолаган. Шунингдек, “Девони ҳикмат” XVI асрдан сўнг кўчирилгани сабаб қорахоний эмас, балки чиғатой туркий тил хусусиятлари устунлик қилиши ҳам айтилган. Ўзбек яссавийшуноси Н.Ҳасан ҳикматлар тили борасида нисбатан аниқ хулосага келиш учун “Девони ҳикмат”ни қорахонийлар даврига мансуб асарлар билан тил жиҳатдан қиёслаб ўрганиш лозим, деган қарашни ўртага ташлайди. Яссавий ҳикматларининг вазн ва қофия хусусиятларини ўрганиш ҳам уларнинг тили масаласида янада аниқроқ хулосага келиш учун имкон бериши шубҳасиздир.

7. Турк яссавийшунослигидаги муҳим мавзулардан яна бири “Девони ҳикмат”нинг бадииятига доир фикр-қарашлардир. Тўртлик шаклидаги ҳикматларда халқ орасида кенг ёйилган бармоқ вазнидан, асосан, 7 ва 12 бўғинли ҳижоладан кўп фойдаланилган. Иккилик – маснавий шаклидаги муножотлар аруз вазнидадир. Ҳазаллардаги байтлар сони 5 – 15 орасида ўзгариб туради, аммо 7 байтлик ғазаллар сони кўпчиликни ташкил этади. Қофияланиши – а-а-а-б; а-б, а-б; а-а-б-а; а-а-а-а шаклда. Туроқланиши бўғинлар сонига қараб турлича: $8 + 4 = 12$; $4 + 4 + 4 = 12$; $14 (7+7)$, $16 (8+8)$. Туроқлар сони бўғинлар сонига қараб фарқланади.

8. Аҳмад Яссавий ҳикматларида илоҳий амрлар, дин ва тасаввуф ҳақиқатларини халқнинг фикр савияси ва руҳий ҳолатига уйғун тарзда, яъни содда йўсинда англатишни асосий мақсад қилган. “Девони ҳикмат”даги тимсол, рамз ва ишоратларни чуқур ўрганиб, таҳлил жараёнида туб негизига аҳамият бериш муҳим. Ҳикматлардаги хурмо, ҳаёт суви, шавқ шароби, нур, дур, самоъ каби тимсоллар Яссавий ижодида мажозий маъно касб этган. М.Таҳроли, А.Жабажиўғли, И.Гундуз, Н.Тосун, М.Демиржи, Л.Лавант, Ҳ.Улпунар каби олимларнинг тадқиқотларида ҳикматлардаги диний-тасаввуфий тимсолларга ҳам эътибор қаратилган. Гарчи Яссавий ижодидаги айрим образ ва тимсоллар бир қадар ўрганилган бўлса-да, бу хусусда махсус жиддий тадқиқотлар олиб боришга эҳтиёж бор.

9. Яссавий ҳикматларининг мазмунини идрок этиш осон туюлса-да, аслида улардаги ҳар бир сўз, ибора ва образлар замиридаги ҳақиқатларни тўла англаб етиш, таҳлил қилиш учун ислом дини ва тасаввуф тарихидан яхшигина хабардор бўлиш муҳимдир. Бу тимсол ва истилоҳларнинг моҳиятини теранроқ ёритишга, очиб беришга имкон яратади. Шу маънода, Америка ва Ғарб яссавийшунослигида Аҳмад Яссавий ижоди, асосан,

идеологик жиҳатдан ўрганилган бўлса, турк адабиётшунослигида пири Туркистоннинг кўпроқ маънавий ҳаёти тадқиқ қилинган. “Девони ҳикмат”нинг нашрларига ҳам катта эътибор қаратилган. Ўзбек олимларининг тадқиқотларида эса улуғ пирнинг ҳаёти, адабий-маърифий фаолияти, ҳикматлардаги айрим образ ва тимсоллар бадиияти чуқур таҳлилга тортилган. Аслида, яссавийшунослик туркий адабиётшуносликнинг муҳим бир йўналиши бўлиши лозим. Бунда турк ва ўзбек яссавийшунослиги асосий пойдевор вазифасини бажариши муқаррардир.

10. Аҳмад Яссавийнинг миллий тил ва адабиёт тарихидаги хизматларини холис баҳолаш ҳамда ўзбек тасаввуф адабиётидаги тарихий ўрнини тўғри белгилаш, маълум маънода, туркий яссавийшуносликни атрофлича тадқиқ этиш билан боғлиқ. Бу жиҳатдан турк яссавийшунослиги дунё яссавийшунослигининг бир қисмини ташкил қилади. Аҳмад Яссавий ижоди турк олимлари томонидан турли: ижтимоий, диний, тасаввуфий, ирфоний, бадиий жиҳатдан кенг тадқиқ қилинган. Аниқроғи, Яссавий ҳикматларининг ғоявий-бадиий таркибини тадқиқ қилишда турк олимлари маълум натижаларга эришишган. Айтиш лозимки, Яссавий валий шоир сифатида нафси тазкия этишнинг бадиий-назарий асосларини яратиб берган. Унинг ҳар бир ҳикматида ўзига хос шеърӣ образ ва ирфонӣ истилоҳлар мавжуд. Уларни матн талабига кўра таҳлил ва талқин қилиш нафақат турк, балки дунё яссавийшунослигидаги муҳим вазифалардан биридир.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.02/30.12.2019.Fil.46.01 AT THE INSTITUTE OF UZBEK LANGUAGE,
LITERATURE AND FOLKLORE**

INSTITUTE OF UZBEK LANGUAGE, LITERATURE AND FOLKLORE

KURBONOVA ELNURA GAIBULLOEVNA

THE STUDY OF AHMAD YASAWI'S WORK IN TURKEY

10.00.02 – Uzbek literature

**DISSERTATION ABSTRACT OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Tashkent– 2022

The theme of dissertation for the degree of the doctor of philosophy (PhD) was registered at the Higher Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan with the number B2022.3.PhD/Fil1104.

The dissertation was carried out at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore.

The abstract of the dissertation is posted in three languages (Uzbek, Russian, English (resume) on the website of www.tai.uz and the information and educational portal "Ziyonet" www.ziyonet.uz.

Scientific supervisor:

Hakkulov Ibrohim Chorievich

doctor of philological sciences, professor

Asadov Maksud Husenovich

doctor of philological sciences

Official opponents:

Boltaboev Hamidulla Ubaydullaevich

doctor of philological sciences, professor

Mullahojaeva Karomat Toshhojaevna

Candidate of Sciences on philology, Associated Professor

Leading organization

**State Museum of Literature
named after Alisher Navoi**

The defense of dissertation will be held on « 16 » November 2022 at 10:00 at the session of Scientific Council DSc.02/30.12.2019.Fil.46.01 on award scientific degrees at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences (Address: 100060, Tashkent, Shakhrisabz street, 5. Tel: (99871) 233-36-50; fax: (99871) 233-71-44; e-mail: uztafi@academy.uz.)

The dissertation available in the Main Library of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (registered by the number ____). Address: 100100, Tashkent, Ziyolilar street, 13. Tel.: (99871) 262-74-58.

The abstract of the dissertation was distributed on "1" November 2022.
(Register protocol on "31" October 2022).

N.F. Karimov

Chairman of the Scientific Council
awarding scientific degrees,
Doctor of Sciences on philology, academician

R. Barakaev

Secretary of the Scientific Council
awarding scientific degrees
Candidate of sciences on philology, professor

J.S. Eshonkulov

chairman of the academic seminar
under the scientific council
awarding scientific degrees,
Doctor of sciences on philology, professor

INTRODUCTION (Abstract of the dissertation of Doctor of Philosophy PhD)

Relevance and necessity of the dissertation topic. In the world literature, special attention is being paid to the study of mystical and artistic works dedicated to the spiritual and moral perfection of a person. In particular, the study of the exemplary life and spiritual heritage of representatives of classic literature and sufi orders is becoming an urgent. Ahmad Yassawi's life and wisdom have been of great interest not only in Eastern but also in Western literary studies. The Yassaviya sect, which he founded, spread to different countries and continued the tradition of writing wise words. The ideological-artistic study of wisdom is one of the bases for determining the scientific-theoretical principles of our classical literature. In this sense, it is important to scientifically research and analyze the essence of the images and symbols in the works of great artists.

Until today a number of researches have been carried out in the literature of the world regarding the environment in which Ahmed Yassawi lived, the personality of the great poet, his work, the main principles of the Yassaviya sect, and the issues of followership of the representatives of this sect. However, the first and important researches on this topic, as well as several reprints of "Devan of wisdom" were carried out by Turkish scholars. For this reason, it is extremely important for Uzbek scholars studying the works of Yassawi, to analyze the research conducted in Turkey from a scientific and theoretical point of view, to show their innovations, achievements and shortcomings with impartiality.

In Uzbek literary studies, some issues such as the factors of the emergence of Sufism literature, its place in the cultural and educational life of the people of the Eastern countries, and its moral and educational importance are widely discussed. Achievements regarding to the education in the sects of Yassaviya, Kubraviya, Naqshbandiya, and the life and work of the representatives of these sects became a unique exemplary school. After all, "Ahmad Yassawi's immortal legacy is honored as the common spiritual wealth of the Turkic people, along with poets such as our great ancestors – Jalaluddin Rumi and Yunus Emro, Yusuf Khos Hajib, Nizami Ganjavi, Makhtumquli Firoghiy and Boborahim Mashrab."¹ The vital importance of writing wisdoms, which has become a tradition of Yassaviya sect, in the emergence and formation of the poetry of Turkish Sufism is known in science. In particular, in the studies of Uzbek and Turkish Yassavi scholars, the effective influence of Yassawi and his followers, the tradition of writing wisdom on the literature of the Turkic peoples, the system of images, the style of expression and language features in it have been studied in various ways, and certain results have been achieved in this regard. Studying classical literature on an international scale, analyzing and interpreting the most important processes taking place on a global scale and drawing necessary scientific and practical conclusions in Turkish Sufism poetry, in particular, in Uzbek literature studying the works of

¹ The speech of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the informal summit of the Turkic Council held in the form of a video conference // Xalq so'zi. April 1, 2021, No. 65.

Yassawi, and determining our future tasks, and achieving more progress in this regard are significantly important.

The research of this dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks defined in the resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 17, 2017 No. PP-2789 "On measures to further improve the activities of the Academy of Sciences, organization, management and funding of scientific research", PQ-2995 dated May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources", PQ-3271 dated September 13, 2017 "On the program of comprehensive measures to develop the system of publication and distribution of book products, increase and promote book reading and reading culture", decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 124-F dated February 16, 2018 on the holding of an international conference on the topic "Current issues of studying and promoting Uzbek classical and modern literature at the international level", PF-5850 dated October 21, 2019 "On measures to fundamentally increase the prestige and status of the Uzbek language as a state language" and other regulatory legal documents related to this activity.

The accordance of research with the priorities of the development of science and technology of the Republic. This study was carried out in accordance with the priority direction of the republican science and technology development "Spiritual-ethical and cultural development of a democratic and legal society, development of innovative economy".

The extent of study of the problem. In the world literary studies, several studies have been carried out on the life and work of Ahmed Yassawi, the sect he created, his followers, murshids (spiritual guides) and murids (novices), and his wisdom. These studies conducted by P. Melioransky, M. Hartmann, H. Hofmann, L. Dmitrieva, N. Mallitsky, H. Vamberi, N. Likoshin, A. Garritsky, E. Bertels, A. Borovkov, J. Fletcher, A. Pylev, D. Devis.² But scientific views in the researches

² Hermann Vambery. *Cagataische Sprach-Studien*. Philo Press, Amsterdam, Neudruck: 1975 der Ausgabe Leipzig 1867 (Choga Ahmed Jesewi. Hikmet, s. 115-123); Von Martin Hartmann. *Die Osstürkischen Handschriften Der Sammlung Hartmann*. – Berlin, 1904. – P.10,15,21; Маллицкий Н. Хазрет Султан (Ходжа Ахмад Ясави, Султан ал-Арифин, туркестанский мистик и святой 12 столетия) // *Туркестанские ведомости*. 1906, №125; Melioransky P. Ahmed Yasawi // *Encyclopedie de l'Islam*. Tome I, A-D, – Leyde-Paris, 1913, – P. 208-209 (P.Melioranskij, Ahmed Yasawi. In: *Enzyklopaedie des Islam*, Bd. I. Leiden-Leipzig. 1913, S.217); Лыкошин Н.С. Премудрость Хазрет Султана Арифин Ходжа Ахмада Ясави (перевод с тюркского) / В кн: «Поль жизни в Туркестане», Пр, 1916. – С.166-187; Гаррицкий А. Из предисловия к «Премудрости» Шейха Ходжи Ахмеда Есевийского: Сборник Туркестанского Восточного института в честь проф. А.Э.Шмидта. – Ташкент, 1923; Yasavi Ahmet *Dictionary of Oriental Literatures*, Gen. editor J.Prušek, Vol. II, London (санасиз), – P.196; Blochet E. *Catalogue des manuscrits Turcs*, T.II, – Paris, 1933, nr. 1191; Бертельс Е.Э. Литературное прошлое туркменского народа // *Совет эдебияти*. – Ашхабат: № 9-10. 1944. – С.144-194; Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка (Определение языка хикматов Ахмада Ясеви) // *Советское востоковедение*. Т. V. – М.; Л., 1948. – С.229-250; Hofman H.F. *Turkish Literature. A bio-bibliographical survey*. Section III, *Muslim Central Asian Turkish literature*, part I, vol. 6. Utrecht, 1969. – P.10-128; Ахмед Ясави. // *Большая Советская энциклопедия*. Т.2. – М., 1970. – С.1372; J.Fletcher (Harvard University), *The Naqshbaniyya and the Dhikr-i Arra*. *Journal of Turkish Studies*, Vol.1, Cambridge 1977. – P.113-119; *Histoire Generale. DuVe siecle a nos jours*, – P. 964, 967; Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей института Востоковедения. III, Москва, 1980, – С.17-27; DeWeese. *The Mashaikh-i Turk and the Khojagan: rethinking the links between the Yasavi and Naqshbandi sufi traditions* // *Journal of Islamic Studies*, 7:2. 1996, – P. 180-207; De Weese. *Sacred Places and*

of Turkish scientists such as F. Koprulu, K. Eraslon, A. Jabajio'gli, M.A. Joshon, U. Turar, N. Tosun, A. Gozal, M. Tahrali, I. Gunduz, M. Tulum, M. Demirji, M. Shakar, Ya. Ojak, H. Bije,³ etc., are also of special importance.

In the Uzbek literary studies of the former Soviet regime, the life and wisdom of Ahmed Yassawi, like many mystics, were evaluated from different points of view, and articles were published by scientists such as A. Sa'diy, A. Fitrat, I. Mominov, E. Rustamov⁴ Before independence, Yassawi's work, the world of images and ideological-artistic features of wisdom did not become the object of special research. Basically, from the end of the 80s and the 90s, an important step was taken in the implementation of the large-scale study of Yassawi's life and the publication of "Devan of wisdom".⁵ In this regard, a number of scientific studies were conducted by Uzbek scholars and attention was paid to the problems of researching the work of Yassawi. In particular, in 1991, the first edition of "Devan of wisdom" was published. In Turkey, in 1995, I. Haqqul and E.S. Toplu and in 2021, I. Haqqul and N. Hasan published a relatively complete and perfect edition of the book.⁶ The work of Ahmad Yassavi was researched for the first time as the object of a dissertation in the doctoral work on the topic "Formation and development of Uzbek mystical poetry (ideology, followership,

Public Narratives: The Shrine of Ahmad Yasavi in Hagiographical Traditions of the Yasavi Sufi Order, 164-17" Centuries // Muslim World, 90/3-4 (Fall 2000), – P. 353-376; Пылев А.И. Ходжа Ахмад Йасави – первый тюркский суфийский поэт Средней Азии (жизнь и творчество), кд СПб, 2001; ДДиу. Ахмад Йасави Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 4. – М., 2003. – С.8-12.

³ Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. –415 s; A.Yaşar Ocak. Türk Halk inançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri. – Ankara, 1984. –.128 s; Tahralı Mustafa. Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde Dini Tasavvufi Unsurlar. Kubbealtı, Ocak 1991. – S.36-50; Cebecioğlu E. Hoca Ahmet Yesevi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXIV, 1993. – S.87-132; Abdurahman Güzel. Hoca Ahmed-i Yesevi'de Milli Birlik ve Beraberlik Unsurları // Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII. Sy. 1-2. 1995. – S.201-210; Ethem Cebecioğlu. Hoca Ahmed Yesevi ve Tasavvuf Anlayışı, Ahmed-i Yesevi Hayatı-Eserleri, Fikirleri-Tesirleri. – İstanbul, 1996. – S.141-219; İrfan Gündüz. Ahmed Yesevi'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı. Ahmed-i Yesevi. Hayatı, eserleri, tesirleri. – İstanbul, 1996 – 604 s; Coşan M.E. Tarihi ve tasavvufi şahsiyetler. – İstanbul: Server İletişim, 2015. – 104 s; Mustafa Demirci. Türk din müsikisinde Ahmed Yesevi'nin yeri, tesiri ve önemi. Diyanet ilmi dergi.cilt: 52, sayı: 4. 2016. – S.215-242; Hoca Ahmed Yesevi. Dîvân-ı hikmet. Hikmetler mecmuası. Mısır nüshası 1650. Hazırlayan: Mehmet Mahur Tulum. – İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019. – 350 s; Vice Hayatı. Divân-ı Hikmet'te Tasavvufi Kavramlar. Doktora Tezi. – Ankara. 2020. – 313 s.

⁴ Саъдий А. Ахмад Яссавий // Инкилоб, 1922. №2; А.Фитрат. Ахмад Яссавий. Маориф ва ўқитғучи. 1927, №6-7-8; А.Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. Маориф ва ўқитғучи. 1928, №5-6; Мўминов И. Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари. – Тошкент: Фан, 1958. – Б. 102; Мўминов И. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1969. – Б.36-41; Рустамов Э. Ахмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №4. – Б. 21-25, №5. – Б. 22-28.

⁵ Ахмад Яссавий. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Ҳаққул И. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.256; Ахмад Яссавий. Девони ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: Абдушукуров Расулмухаммад Ашурбой ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1992. – Б.208; Яссавий Хожа Ахмад. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи Ҳасан Н. – Тошкент: Мавороуннаҳр, 2004; Яссавий Хожа Ахмад. Девони ҳикмат. Нашрга тайёрловчилар Ҳаққул И, Н.Ҳасан. – Тошкент: Мавороуннаҳр, 2006. – Б.176; Яссавий Ахмад. Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар куллийетидан. – Тошкент: О'zbekiston, 2011. – Б.464; Ахмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар. – Тошкент: О'zbekiston, 2013. – Б.271; Хожа Ахмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Наврўз, 2018. – Б.360; Хожа Ахмад Яссавий. Ҳикматлар. Умринг елдек ўтаро. Нашрга тайёрловчилар: Ҳаққул И, Ҳасан Н. – Тошкент: Мухаррир, 2020 – 399 б.

⁶ Ahmet Yesevi: Hikmetleri. Haz: Hakkulov İbrahim, trc. Erhan Sezai Toplu. – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995. – S.330; Hoja Ahmad Yassaviy. Naqdin o'zganı dema. Hikmatlar. Haz: Haqqul İbrohim, Hasan Nodirxon. – Ankara: Akçağ yayınları, 2021. – 398 s.

the world of images)" and the images in the wisdom were analyzed.⁷ Special attention was drawn to the place and importance of Yassawi's wisdom as a source of Islamic mysticism.⁸ Manuscripts and lithographic copies of "Devan of wisdom" were studied, and samples of the collective and comparative text of the book were published. A number of works were also carried out in the matter of printing a manuscript catalog of the book.⁹ Abroad, the study of Ahmed Yassavi's life, sect and work was highlighted¹⁰. A serious study of Yassawi and the sources related to Yassaviya in a unique consistency is associated with the name of Yassavi scholar N. Hasan. The scientist's book "The study of Yassawi's work and life in Turkey" and his thesis "Sultan Ahmad Hazini's work "Javahir ul-Abrar min Amvojil Bihar" and its scientific-historical value in studying Yassawi's work and life" and doctoral dissertations entitled "Resources related to Yassaviya and "Devan of wisdom" are important achievements in the studies of Yassawi's work and life. ¹¹These studies are of particular importance in illuminating the life and work of Ahmad Yassawi. It should be noted that Turkish scholars also have a special place in the research of Yassawi's work and life. Remarkable work has been done in Turkey in studying the life, work of Ahmad Yassawi, activities of his followers and publishing the editions of "Devan of wisdom". Acknowledging the achievements of Turkish scholars in the field of studying Yassawi's work and life, as well as pointing out some of their shortcomings, is also useful for Uzbek literature. In this respect, we believe that this dissertation work will serve to further develop the science of studying Yassawi's work and life in the future.

The connection of the research with the research work of the research institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed within the framework of scientific research plans of the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore named after Alisher Navoi of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, as well as FA-F1-G039 fundamental scientific project on the topic "Creation of Alisher Navoi (two-volume) and Abdulla Qadiri encyclopedias" (2012-2016); and practical project as "Preparation and printing of the encyclopedia of Navoi" (2018-2020) numbered PZ-20170930220.

The purpose of the study is to recognize the influence of Ahmed Yassavi in the formation and development of Turkic mystical poetry and his mystical faith based on the scientific research carried out by Turkish Yassavi scholars, as well as

⁷ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами): Филол.фан. д-ри ... дисс. – Тошкент: 1995. – 282 б.

⁸ Болтабоев Ҳ. Ислом тасаввуфи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – 400 б.

⁹ Ишмухамедова М. “Девони ҳикмат”нинг қўлёзмалари. Филол.фан. номз... дисс. – Тошкент: 1995. – 154 б; ЎЗР ФА Шарқшунослик институтидаги Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларининг қўлёзма каталоги. – Туркистон, 2006; Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Йиғма-қиёсий матн. Нашрга тайёрловчи: Эшмухамедова М. – Тошкент: 2007. – 204 б.

¹⁰ Исмоилов Қ. Хорижда яссавийшунослик. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2012. – 74 б.

¹¹ Туркияда яссавийшунослик. Нашрга тайёрловчи Ҳасан Н. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1999. – 56 б; Н.Ҳасан. Султон Аҳмад Ҳазинийнинг “Жавоҳир ул-аброр мин амвожил бихор” асари ва унинг яссавийшуносликдаги илмий-тарихий қиммати. Филол.фан. номз... дисс. – Тошкент: 1999. – 160 б; Ҳасан Н. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат”. Филол.фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Тошкент: 2017. – 272 б.

to provide a scientific basis for Ahmad Yassavi's life and work, especially the publications and research of "Devan of wisdom", the religious-mystical revolution and the uniqueness of images and symbols in his work.

The tasks of the research:

Analyzing the scientific activity of Turkish scholars on the research of information about Ahmad Yassavi's school, spiritual guidance, pirs and murshids;

Studying the research on the activities of Ahmed Yassavi and representatives of the Yassavi sect, in particular, the views of Turkish Yassavi scholars and comparatively evaluating the scientific researches of Turkish and Uzbek Yassavi scholars on Yassavi's life, work and activities of his followers;

To study the publications of "Devan of wisdom" in Turkey from the point of view of textual studies, and to determine the innovations, achievements and shortcomings of Turkish Yassavi studies related to the scientific research and analysis of wisdom;

To reveal the essence, of the images, Sufi symbols and reforms in Yassavi's wisdom, their ideological-artistic features, goals and tasks as well as their place in the expression of Yassavi's worldview and belief.

As the object of the research, the sources covering the life and work of Ahmed Yassavi and his followers, as well as the publications of "Devan of wisdom" in Turkey, were selected.

The subject of research. The subject of the research is to study and analyze historical, scientific and mystical sources about the life, work of Ahmad Yassavi, teachings of Yasaviya and its followers, as well as scientific research and conclusions based on them.

The methods of research. Historical-comparative, comparative-typological, biographical, classification, description and analytical analysis methods were used to indicate the importance of the research topic.

The scientific novelty of the research is:

The contribution of Turkish Yassavi scholars in researching the life, sect, wisdom of Khoja Ahmad Yassavi and the activities of his followers are detailed;

Ahmed Yassavi's lifestyle, educational school, murshids, activities in the tariqat, and the contribution of his followers to the development of Sufism have been revealed based on the researches carried out by Turkish Yassavi scholars;

The existing editions of "Devan of wisdom", mainly in Turkey, as well as the Uzbek, Kazakh, and Uyghur editions, have been comparatively studied, the textual differences have been scientifically analyzed, and suggestions have been put forward to correct existing deficiencies;

Linguistic and expressive features of wisdom, ideological-artistic content, interpretation, symbolic-metaphorical interpretation of images and symbols are studied on the basis of scientific, historical, religious-mystical sources and scientifically and theoretically substantiated.

Practical results of the research:

The study of the life and work of Ahmad Yassavi and his followers is described in historical and comparative terms and enriched with scientific and theoretical views;

Scientific-theoretical investigations were carried out over the publications of "Devan of wisdom", and relevant conclusions and proposals were presented;

As a result of the comparative analysis of the publications of "Book of wisdom", appropriate recommendations and instructions were given that allows for further improvement of the summary-comparative text of wisdom;

Ideological-artistic features of Yassavi's work, the images in it and the practical importance of symbolic-metaphorical images in religious-mystical symbols are given.

The reliability of the research results is explained by the facts that the sources related to Yassavi, which have enlightened the views of Ahmed Yassavi and his followers in the formation of the religious and mystical views of the Turkic peoples, the development of literature and culture, have been scientifically researched on the basis of comparative and typological analysis, theoretical information is based on scientific sources, theoretical conclusions are drawn based on historical-comparative, biographical, classification, description, analytical analysis methods, theoretical views are put into practice and the results are confirmed by authorized structures

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is determined by the facts that they are researched on the basis of scientific, historical, metaphysical and tazkira sources related to the life and work of Ahmad Yassavi, the founder of the tradition of Turkish mystical poetry and wisdom and the textual comparative analysis of Yassavi's wisdom, the poetic research, the results serve to deepen the knowledge of classical literature that can be used in many scientific studies, and the results of the research and the observations regarding the methods of analysis in it contribute to further enrich the history and theory of Uzbek literature.

The practical significance of the research results is that the materials of this dissertation can be used as material at various stages of education, in particular, in conducting special courses or seminars at the philology faculties of higher educational institutions, in literature classes taught in general secondary education and specialized schools, as well as in the creation of textbooks, manuals and pamphlets on the subject.

Implementation of research results. On the basis of the scientific results obtained on the subject of "Study of Ahmed Yassavi's work in Turkey":

Scientific conclusions related to the life, work, teachings of Ahmad Yassawi, the research of representatives of the Yassavi sect by Turkish scholars, the study of the language of wisdom, the style of expression, the coverage of religious-mystical foundations in fiction and to the results of analysis and research were used in the fundamental project "Creation of Alisher Navoi (2-volume) and Abdulla Qadiri

encyclopedias" (2012-2016) No. FA-F1-G039 carried out at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore (The reference № 3/1255-501 of the Academy of Sciences dated March 1, 2022). The scientific results formed the basis of scientific articles on the topics of "Sultan ul-Arifin Ahmad Yassavi", "About the publications of "Devan of wisdom", "Language and expressive features of "Devan of wisdom";

The scientific data related to the study of sources related to Yassaviya in the form of historical and descriptive texts were used in the implementation of the practical project "Preparation and publication of the encyclopedia of Navoi" (2018-2020) at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore No. PZ-20170930220 (reference No. 3/1255-501 of the Academy of Sciences dated March 1, 2022). As a result, information about Yassavi's life, his teachings, murshids and followers in Alisher Navoi's prose works and tazkiras was clarified;

Scientific-theoretical conclusions related to the study of Ahmed Yassavi's work in Turkey, the study and analysis of wisdom were used in the scientific and educational programs of the National Television and Radio Company of Uzbekistan such as "Buyuk Yurt Allomalari", "Bashariyat Siymolari" showed on the TV channel "Madaniyat va Ma'rifat" (Reference No. 02-02-03/76 dated April 12, 2022 of the state institution of the National Television and Radio Company of Uzbekistan, "Madaniyat va Marifat" TV channel). Through this, it was achieved to instill in the general public that the work of Ahmad Yassavi and his followers is the main factor in understanding the identity of a person.

Approbation of the results of the research. The research results were discussed at 4 international and 2 national scientific-practical conferences.

Publication of the results of the research. Within the framework of the dissertation 13 scientific works, 7 articles, 5 of which in national and 2 foreign journals, were published in scientific publications recommended to publish the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references. The total volume of the work is 157 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part of the study explains the relevance and necessity of the selected topic, describes the goals and objectives, object and subject of research and its compliance with the priorities of science and technology in the country, reveals the scientific novelty and practical results of the research and the scientific and practical significance of the obtained results. The study also provides information on the application of research results in practice and the structure of published works and dissertations.

In the part entitled “*Study of Ahmad Yassawi’s biography*” of the first chapter called “**Study of Ahmad Yassawi life and sect in Turkey**” the works carried out in Turkey about the period Yassavi lived, his historical and artistic life and work were researched. F. Koprulu states that the great pir was born in Sayram.¹² K. Eraslan, N. Tosun and other scientists confirm this opinion. According to V. Chakan, the existence of people who claim to be descendants of Muhammad Hanafi in Sayram and their large number to form a certain class confirms that Ahmed Yassavi was born in Sayram.¹³ There is no exact information about Yassavi's date of birth. F. Koprulu assumes that he was born in the middle of the 5th century AH and died in 1166/67 AD. I. Yaqit agrees with F. Koprulu.¹⁴ K. Eraslan's views on this matter are different. Based on the dates of birth and death of Sheikh Abdullah Barraqi, Sheikh Hasan Andoqi and Sheikh Abdulkhalik Gijduvani, the followers of scholar Yusuf Hamadani showed that the date of birth of Piri Turkestan (Ahmad Yassawi) is between 1085-1095.¹⁵ This date is defined as 1093 by M. Demirji, and 1103-1105 by the Kazakh scholar D. Kenjetay based on the sources that Bahavuddin Isfijabi was the murshid of Ahmed Yassavi.¹⁶ According to N. Kamal, it is not true to state that the death of the elder was in 1066. This date is related to Yassavi's concept of "Die without dying" and retreating to the underground at the age of 63.¹⁷ In many studies, it is stated that Ahmed Yassavi lived 73, 111, 120, 125 years, and remained underground - in the khilavat until 120, 125, 133 years old. In our opinion, although this information is based on pamphlets and narrations, the most important thing is Yassavi experiences and the meaning and purpose expressed by him through khilavat. Yassavi considered seclusion as a door to contemplation - one of the stages leading to the love of God and divine beauty. Young Ahmed, orphaned by his parents at an early age, was brought up by his sister Gavhari Shahnoz¹⁸ and settled in the city of Yassi (Turkestan). After the death of his parents, the reason why Ahmed came and settled in Yassi was that Arslanbaba was living in Yassi.¹⁹ Yassavi received his first education from his father, Sheikh Ibrahim, and then from Shahabeddin Isfijab, a famous scientist of Sayram.²⁰ As he said in his wisdom, "The path of the sect was

¹² See: Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. – S. 61,140.

¹³ Çakan Varis. Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet. Milli Folklor, 2005, c.17, sy. 68, – S. 201-207.

¹⁴ See: Ёқит Исмоил. Аҳмад Яссавий ва унинг турк тафаккур тарихидаги ўрни. Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари, – Т., 2001. – Б.37.

¹⁵ Eraslan Kemal. Ahmed-i Yesevi. Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi. Hoca Ahmet Yesevi Özel Sayısı, c. 7, sy.21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, – Ankara, 1995, – S.799-819.

¹⁶ Demirci Mehmet. Türkistan notları. (Yesevi diyarında 6 ay). İstanbul, 1996. – S.85; Kenjetay Dosay. Hoca Ahmet Yesevî: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi Dergisi, Aralık, 1999. 1, sayı: 2. – S. 113.

¹⁷ Zeybek Namık Kemal. Aşk yolu Hoca Ahmet Yesevî ve hikmetleri. – İstanbul: Ötüken, 2017. – S.39.

¹⁸ Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. – S. 62.

¹⁹ Hasan Nâdirhan. Arslan Baba ve Ahmed Yesevî. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 24 [2009/2], s.1–10.

²⁰ Kenjetay Dosay. Hoca Ahmet Yesevî: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi Dergisi, Aralık, 1999. 1, sayı: 2, – S.112; Muhammet Volkan Özkan. İlim, hikmet, ask, sadakat ve liyakatkavramları cercevesinde Ahmed Yesevi dusuncesinde insan olmani imkani. Gazi universitesi. (YLT), – Ankara, 2019. – S.32-38.

difficult, I was in a hurry, my head was stiff, I ran to the old man, I grabbed the skirt of the Pir and opened my inner eyes"²¹, on gaining fame as "Khojai Turkistan", "Leader of the Saints" and reaching a perfect career, two great people like Arslanbab and Yusuf Hamadani's influence was considerable. Ahmad Yassavi did not receive education only from Arslanbab, Yusuf Hamadani, Sheikh Shahabeddin Isfijabi. In the dissertation, the information that Yassavi considered famous saints in the world of Sufism, such as Mansur Halloj, Jonayd Baghdadi, Abu Bakr Shibli, Bayazid Bistomi, and Ibrahim Adham as his spiritual mentors, was studied based on research and wisdom in Turkish Yassavi studies.

The second part of the chapter entitled *"The Study of the Yassawi Followers and the Tradition of Wisdom Writing"* explores the work of the founders of the Yassawiya sect, his caliphs, followers, and successors of the wisdom writing tradition. In this regard, the works of Turkish scientists such as F. Koprulu, K. Eraslon, N. Tosun, M. Tekjan, A. Gozal, H. Bije, O.Kaya deserve special attention. In "Faqrnama" it is said that *"Валоят-ма-об, каромат-иқтисоб, комил-мукаммал асҳоби суффаси бор эрдик, ҳузуридан йироқлашмасдилар"* (Hazrat had perfect and wise disciples who never had left his side) to show that there were a large number of murids from all over the world in the dargah of Piri Turkestan.²² Most of Yassavi's followers are given the title of "father". According to U.Turar, in Yassawiya, the term "father" means sheikh and murshid.²³ Since the 12th century, it has become a tradition to add "father" to the names of religious leaders who left a mark in Turkestan, especially the great Sufis. According to this custom, the title "father" was first given to Ahmed Yassavi as a sign of respect.²⁴ F. Koprulu showed that Yassavi's first caliph was the son of Arslanbab, Mansoor (died: 594 Hijri/1197-1198 AD), who had an important place in the Manojib.²⁵ The second caliph of Yassavi was Said Ata from Khorezm (died: 615 AH/1218-19 AD). We have not found any other information about him in the sources we have seen. There are different views in the research about who was the third caliph of Ahmad Yassawi. F.Koprulu states that the third caliph was Suleiman Bakirgani, while in other scientific literature Sufi Muhammad Donishmand was mentioned.²⁶ A. Jabajioglu writes that Yassavi's third caliph was Suleiman father, and his fourth caliph was Hakim father. The scientist did not take into account that Suleiman father and Hakim father are one person. There are also differences in views about the death of Hakim father. Although it is written in the sources that Hakim died in 582 A.H. (1186/87 AD), later studies say that it was 1192. F.Koprulu, referring to the work "Rashahot" by Fakhriddin Ali Safi (XIV), says that Hakim's father's

²¹ Hoja Ahmad Yassaviy. Haqdin o'zgan dema. Hikmatlar. Haz: Haqqul Ibrohim, Hasan Nodirxon. – Ankara: Akçag yayınlari, 2021. – B.42.

²² Гўзал Абдурахмон. Яссавий “Фақрнома”си. – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б.17.

²³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б. 67.

²⁴ Yusuf Akgül. Hoca Ahmed Yesevi'nin Hazar Ötesi Türkmenlerine Tesiri ve Bu Çerçevde Bazı Tesbitler, Bilig, 8. – Ankara, 1999. – S.47-64.

²⁵ Eraydın Selçuk. Tasavvuf ve Tarikatlar. – İstanbul, 1981. – S.182-183.

²⁶ Bice Hayati. Piri Turkistan Hoca Ahmet Yesevi. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, – Ankara, 2016. – S.151; Tosun Necdet. Yeseviyye. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeseviyye>.

grave is in Akkurgan. According to the other information, Hazrat's grave is in Bakirgan (Kongirat).²⁷ However, in the pedigree Ziyoev Abdumannop had, a descendant of Sulayman Bakirgani, it is said that he was born in 1126 in the village of Karnaq and died in 1186.²⁸ Father Hakim wrote the books "Book of Boqirgon", "Book of the End of the world" and "Bibi Maryam".²⁹ "Book of the End of the world", "Bibi Maryam" and "The Book of Boqirgon" were read with excitement and interest in Central Asia, especially around Idil.³⁰ Father Hakim's poems have been studied in terms of language, form, expression and style, rhythm. Yassavi's style plays a leading role in Father Hakim's wisdom.³¹ The works of M. Tekjon in researching and publishing sources related to Hakim father's work can be specially recognized.

Sufi Muhammad Donishmand was Yassawi's caliph after father Hakim. H. Bije writes that this person was the son of Ahmed Yassavi's brother Sadridin ibn Ibrahim, that is, Yassavi's nephew, while A. Mominov shows that Muhammad Donishmand's father was Mahmud Khoja, and his grandfather was Muhammad Khoja Zarnuqi.³² The date of birth of Sufi Muhammad Donishmand is not clear. Studies say that he died at the end of the 6th century A.H. and the beginning of the 7th century A.H.³³ Sufi Muhammad Donishmand trained two famous murids. One of them is Abdulmalik, the son of Ahmad Yassavi's younger brother, Sadr Khoja, and the other is father Suzuk. It is known that Sufi Muhammad Danishmand wrote "Mir'at ul-Qulub", an important source about Ahmad Yassavi and the Yassavi sect. Three manuscript copies of this work were compared and also published.³⁴

Another follower of Piri Turkestan is Zangi father, a descendant of Arslanbab. Father Zangi is the fourth generation grandson of Arslanbob. Ahmad Yassavi gave Zangi's father's name. He received his first education from his father, Taj Khoja. Being in the service of Hakim father, he thoroughly acquires external and internal knowledge from him. A number of poems were also written for Zangi father. In the researches of A. Kochak, there is information about the verse written to father Zangi in "Majmuai Haziniy" by Shamsi, one of the dervish poets.³⁵ Among Yassavi's followers, Azimhoja Eshon Khoqandi had a great reputation. There are 28 wisdoms in his collection, 27 of which are from the Tashkent edition

²⁷ Сулаймон Боқирғоний (Ҳақим ота). – Б.33-39. Сулаймон Боқирғоний (Ҳақим ота). Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллоҳ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б.40

²⁸ See: Зиёев Абдуманноп Абдулазизович (Абдуманнопхўжа Зиё Абдулазизхўжа ўғли). Сулаймон Боқирғоний (авлиё Ҳақим ота) ҳақида янги дарак. <https://janubiy.kz/item/749/>.

²⁹ Tosun Necdet. Ahmed Yesevî ve Yesevilik. Divani hikmet sohbetleri. Edit: Zülfikar Güngör. – Ankara, 2018. – S. 191-204.

³⁰ Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: 1976. – S. 172.

³¹ Kaya Önal. Süleymân Hakîm Ata Bakirgani ve Şiirleri. Türk Dilleri Araştırmaları, 1998. – S.73-209.

³² Muminov Aşirbek. İslamizatsiya i Sakralne Rodoslovnie v Sentralnoy Azii.– Almatı, 2008.II.–S.189-190.

³³ Mir'âtü'l-kulûb. Sûfi Muhammed Dânişmend. Haz: Tosun Necdet– Ankara, 2020. – S.16.

³⁴ Mir'âtü'l-kulûb. Sûfi Muhammed Dânişmend. Haz: Tosun Necdet. – Ankara, 2020; Сўфи Муҳаммад Донишманд. Миръот ул-қулуб. Яссавий Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи: Ҳасан Н. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б.139-175.

³⁵ Koçak Aynur. Zengî Ata'nın Menkabeleri, Türbesi Ve Bayramı Üzerine, 23.09. 2010/ <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/552>;

of "Devan of wisdom" in 1312, and the other wisdom is from the manuscript copy of "Devan of wisdom" dated 1290.³⁶ From Azim Khoja a Turkish book consisting of 321 poems was also left.³⁷ In this way, it would be no mistake to say that the Yassaviya sect had deep roots among the Turkic peoples.

In the second chapter called "**The study of "Devan of wisdom" in Turkey**" of first part entitled "Devan of wisdom"s Publications in Turkey" publications made in Turkey, were compared. A relatively perfect publication was proved by vivid examples to be K. Eraslan's "Examples from "Divan of wisdom"³⁸ and the publication of I. Haqqul and N. Hasan. In the dissertation, the publications of H.Bije, N.To'sun, Z. Gungor, and Olmota³⁹ and Uyghur scholar Abdurashid Jalil Qorluq⁴⁰, as well as Uzbek publications were also used. One of the most reliable and scientifically valuable works among the editions of wisdoms carried out in Turkey is the edition of K. Eraslan. However, the book "Examples from "Book of Wisdom" is not without some flaws. Including:

In the edition of K.E.⁴¹ (1991, 66-b) III/4 wisdom and I.H. and E.S.T. (1995, 67-68)⁴²

Reading

On bişimde hûr u ğilmân karşı kildi,
Başırn üzüp kol kavşurup ta^czîm kıldı,
Firdevs atlıĝ cennetidin **muhzır** kildi,
Dîdâr üçün barçasını **koydum muna**.

R.A (1992, p. 26)⁴³ and H.B (1993, 2/26 wisdom):

Бошин уруб, махзар келди, кўйдум мано;

In Arabic written texts H.B. (2017, p. 52)⁴⁴, Olmota (2011, 11-12b) and A.J. (2012, p. 33):

باشين اوروب محضر كیلدی قويديم منا

In M.U. (2019, p. 100):

باشين ايگيب محضر كیلدی قويديم منا

In the collection of wisdoms (2011, p. 20):⁴⁵

³⁶ Eraslan Kemal. Azim Hacenin hikmetleri. – S.193-230/https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17058/178157

³⁷ Hasan Nadirhan.Çaĝatay şairi Azim Hacı ve hikmetleri. Türk dünyası araştırmaları. Sayı: 191. Nisan, 2011. – S. 137-143

³⁸ Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmetten seçmeler. Haz: Eraslan Kemal. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991. – 482 s.

³⁹ Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет. Баспаға дайдындаған: Д. Серикбайулы, Рафиддинов С. – Алматы, 2001. – 272 с.

⁴⁰ 2012: ئە ھمھد يە سسە ژنی دیزانی ھېكمەت نە شرگە تھييارلنغۇچى : ئابدورە شەد جە لیل قارلوق.مبللە تلە ر نە شریبائی بیجیک شە ھمىرى

⁴¹ After that, the names are abbreviated Kamal Eraslan K.E; Life of Bije H.B; Najdat Tosun N.T; Musa Uzunkoya M.U; Abdurashid Jalil Qorluq A.J.Q; I. Haqqul I.H; Nadirkhan Hasan N.H; R.A. Abdushukurov R.A. is given.

⁴² Ahmet Yesevi: Hikmetleri. Haz. Hakkulov İbrahim; trc. Erhan Sezai Toplu. – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995. – 330 s.

⁴³ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: Абдушукуров Расулмуҳаммад Ашурбой ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1992. – 208 б.

⁴⁴ Носа Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatcı. Носа Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017. – 496 s.

Бошин уруб, **махзар** келди, сурдум мано;

In “Haqdin o‘zganī dema. “Hikmatlar” (2021, p 25): published in the form of

Boshin urub, **muhzir** keldi, qo‘y dum mano

K.Eraslon interprets the word "muhzir" as "messenger". In the dictionaries following meanings can be found 1. Mahzar – residence of a great person of high status, residence; an application written by several persons for submission to a higher status; judge's verdict and fatwa, certificate, document. 2. Muhzir - an official who ensures the presence of interested persons in the court, gives them the good news, a court official.⁴⁶ According to the content of the text, we believe that the word "muhzir" is appropriate in this place.

K.E. (1991, p. 200) Wisdom XXIX/6:

Ol makâmni **tevhîd** atlıĝ dırahtı bar,
Sâyeside ‘âşık kullar **burâk-süvâr**,
Her bir şâhı ming yolçılık yolını tutar,
Her kaysısı öz özige ‘ünvân kılur.

I.H. (1991, p. 158):

Ул мақомни **тавхид** отлиғ дарахти бор,
Соясиди ошиқ қуллар **буроқ – суюр**.
Ҳар бир шохи минг йўлчилик йўлни тутор,
Ҳар қайсиси ўз-ўзига унвон қилур.

In R.A. (1992, p. 96):

Ул мақомни **тавхид** отлиғ дарахти бор,
Соясиди ошиқ қуллар **буроқ суюр**.

H.V. (1993, wisdom 135/6; 2017, p. 270), Olmota (2001, p. 110) M.U. (2019, p. 327) “براق سوار”, “توحيد” (тавхид, буроқ суюр); In editons of “Haqdin o‘zganī dema. “Hikmatlar” (2021, 120-b) as follows:

Ул мақомни **Тубо** отлиғ дарахти бор,
Соясиди ошиқ қуллар **Буроқсуюр**.

"Tubo" in Arabic means good news, glad tidings, beauty, happiness. In Surah Ra'd (13/29) of the Holy Qur'an, there is the verse "For those who believe and do good deeds, there is happiness and a beautiful abode." In the sources, in this verse there are several narrations related to the word "Tuba lahum" For example, Tubo is the name of one of the trees in paradise. Its branches were so large and magnificent that they formed a distance of a hundred years. The righteous slaves, who enter the heaven, ate the fruits of this tree, wore clothes from its flowers and rested in its shade. All the houses in heaven are made of the leaves of this tree. In Sufism, it is the status of closeness to Allah, and it means being in the presence of

⁴⁵ Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар куллиёти. Нашрга тайёрловчилар: Қораев Тожи, Бозоров Абул. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – 464 б.

⁴⁶ Фарҳанги забони тожикӣ. II томлик, I. – Москва, 1969. – Б.674; Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1488,1588; Ҳасан Н. Янги топилган хикматлар ҳақида. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони хикмат. Янги топилган намуналар. – Тошкент: Маворуннаҳр, 2004. – Б.131-138.

the Creator.⁴⁷ "Buraq" in this verse means "brighter" in Arabic and means the winged horse sent by God to carry Muhammad (pbuh) to Jerusalem on the night of Miraj and ascend to heaven from there; "suvor" - "suvori" in Persian means to be on a horse, mounted on a horse, a person on a horse; horse riding; horseman. "Buraq" is derived from the Arabic (البرق) word barq which means to shine, lightning.⁴⁸ According to A. Jabajio'glu, "burok" means love in Sufism. Because love brings a person to God like lightning.⁴⁹ A person who wants to meet becomes a real lover after going through a number of "addresses", "status" and "conditions" to achieve spiritual maturity. Such lovers reach God's meeting by means of the Burok horse. The quality of "true love" is first of all characteristic of our Prophet Muhammad (pbuh). Slaves who achieve "true love" on the way to God will achieve great status like Muhammad (pbuh). In our opinion, "Tubo" and "Buroksuvor" are acceptable options in this place. Only then will the texts be logically coherent and consistent with the content of the following verses.

The second part of the chapter is called "*Scientific study of Yassawi's wisdom*", and researches of Turkish scholars about the language and style, rhyme and tone features of "Devan of wisdom" were studied. In particular, E. Oshanmaz researched the number of words used in "Devan of wisdom" and wrote that 763 of them are Arabic, 588 are Persian, and the rest are Turkish.⁵⁰ A. Jemalmaz studied the language features of "Devan of wisdom" and developed the text of the wisdoms adapted to the Turkish pronunciation (STT) and came to the conclusion that the language of the wisdoms is typical of native Turkic (Uzbek and Uyghur language - E.Q.)⁵¹. One of the most controversial issues is the language of "Devan of wisdom". Some scholars consider it to be a common source for the Turkic-speaking peoples, while others concluded that it was written in the Central Asian Karakhani (Hakhani-Qarluq) language or Chigatai Turkic. According to F. Koprulu, "Devan of wisdom" was written in the same dialect as "Kutadgu Bilig", that is, the Karaluq dialect - Hakhaniya.⁵² Scientists like F.K.Temurtash and F.Bozkurt agree with him. A.B. Erjilasun writes that the manuscripts of "Devan of wisdom" are mainly copied after the 16th century, so they contain features of the Chigatai language, not Karakhani Turkic.⁵³ A.Jafaroglu stated that the Uzbek language features are reflected in the copies of "Devan of wisdom",⁵⁴ while K.

⁴⁷ Tuba. Ali Erbaş. TDV İslâm Ansiklopedisi. c. 41, – İstanbul, 2012. – S.316-317; Türkçe sözlük-TDK. c. II. – Ankara, 1998. – S.2249

⁴⁸ See: Burak. Mustafa Öz. TDV İslâm Ansiklopedisi, c. VI. – İstanbul, 1992. – S. 417; Türkçe sözlük-TDK. c. I. – Ankara, 1998. – S.2062; Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. IV томлик, I том. – Тошкент: Фан, 1983. – 337 б.

⁴⁹ Cebecioğlu Ethem Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. www.turklib.com;

⁵⁰ Üşenmez Emek. Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında. Akademik İncelemeler Dergisi, 2008, c. III, sy. 1, –S.249-251.<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ÜŞENMEZ-Emek-KARAHANLI-ESERLERİNDEKİ-SÖZ-VARLIĞI-HAKKINDA.pdf>;

⁵¹ Gemalmaz Efrasiyap. Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinin Dili. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 1994. – S.5-17.

⁵² Köprülü Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1976. – S.144-145.

⁵³ Erjilasun Ahmet Bican Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk dili tarihi. Baskı I, – Ankara, 2004. – S.340.

⁵⁴ Caferoğlu Ahmed. Türk Dili Tarihi. cilt II. – İstanbul, 1964. – S.82.

Eraslon emphasized that the original language of the wisdom is not Chigatai or Uzbek, and said that it belongs to the common written language of Central Asia. However, although some elements in the wisdom reflect Chigatoi Turkish characteristics, the language of "Devan of wisdom" cannot be completely attributed to Chigatoi Turkic language.⁵⁵ N. Hasan Ahmad emphasized that it is necessary to compare the poems in "Devan of wisdom" with works belonging to the Karakhanid era in order to reach a relatively clear conclusion about the language of Yassavi's wisdoms.⁵⁶ In our opinion, "Devan of wisdom" is an equal spiritual heritage for all Turkic peoples, but F. Koprulu's views on this matter are reasonable, so we can rely on his opinions.

The form, rhyme structure and tone of "Devan of wisdom" have been thoroughly studied. K.Eraslon researched the rhythm of "Devan of wisdom" and found that in munojot (poem written supplication), mafailun - mafailun - fa'ulun, and in other words of wisdom written in aruz (classical Arabic-Persian prosody), failotun - failotun - failun; mafoilun - mafoilun - faulun - mafoilun; mafoilun - mafoilun - mafoilun - maf'ulu; mafoilu – mafoilu –is used.⁵⁷ I.Qoraqush K.Eraslon researched "Excerpts from "Devan of wisdom" prepared for publication and grouped wisdoms in the form of quatrains, ghazals, and masnavis. According to him, 27 wisdoms are written in ghazal, 2 in masnavi style.⁵⁸ According to I.Shanar, the number of verses in ghazals varies from 5 to 15, but the number of 7-verse ghazals makes up the greatest part.⁵⁹ In conclusion, there is a need for a deeper study of the rhythm of Yassavi's wisdom. If the rhythmic features of wisdom are studied, it becomes possible to check the changes in the language to some extent.

In the first part of entitled "**Analysis of the system of images in "Devan of wisdom"**" of the third chapter called "*Commonality of Meaning and Image in "Devan of wisdom"*" focused on the analysis of images in Yassavi's wisdom. During the research, we came across a number of characters in "Devan of wisdom" such as olim (scholar), orif (wise man), oshiq (lover), faqir (poor), g'arib (poor), miskin (destitute), dervish, eran (During the research, we came across a number of characters in "Devan of wisdom" such as scholar, scholar, lover, poor, stranger, poor, dervish, eran (in Uzbek folk epics and shamanic folklore, a patron force that constantly helps and mentors the hero of the epic), obid (devout worshipper), zohid (ascetic). Among them, the images of oshiq (a lover) and orif (wise man) have a significant place. In this work, the specific characteristics of the images of the oshiq and orif were thoroughly studied.

⁵⁵ Üşenmez Emek. Divan-ı Hikmet'in dili üzerine düşünceler. Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu. (Bağcılar Belediyesi 20-21 Şubat 2010). Bağcılar, – İstanbul, 2012. – S.170-178

⁵⁶ Hasan. N. Ahmed Yesevi hikmetlerinin dil özellikleri üzerine bazı mülahazalar. Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/8 Spring 2015. – P.1345-1354/ <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=8043>.

⁵⁷ Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmetten seçmeler. Haz: Eraslan Kemal. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991. – S.39

⁵⁸ Karakuş İdris. Dîvân-ı Hikmet'te Vezin, Kafi ye, Anlatım Türleri, Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi Hoca Ahmet Yesevî Özel Sayısı. – Ankara, 1995, c. VII, sy. 21. – S.1013-1017.

⁵⁹ İbrahim Şener-Alim Yıldız. Türk-İslâm Edebiyatı. Rağbet Yay., – İstanbul, 2003. – S.82

In Seyr-u Suluk ('seyr' meaning 'journey' and 'suluk' meaning 'travelling') for solik (Arab. - wayfarer - a murid who chose the tariqat and tried to master it, but has not yet achieved any position or rank), being scholar is considered to be important in order to become an orif (wise man). Ahmed Yassavi's achievement of a scholarly career shows that he had extensive knowledge and wisdom in the Islamic world. The most important feature of his personality is the simultaneous combination of the knowledge of Sharia and the pleasure of the Tariqat.⁶⁰ In mystical sources, the concepts of olim and orif differ from each other. Hujviri says about this, "Olim (scholar) is in harmony with his soul, and orif (wise man) is in harmony with Allah".⁶¹ B.A. Chetinkoya researched the images of olim and orif in Yassavi's works and substantiated the fact that orif is superior to others with a number of sources.⁶² I. Marash Yassavi writes that he embodied orif as a person who achieved moral perfection through knowledge and practice,⁶³ while A. Ogke describes Yassawi as a "man of true love".⁶⁴ As noted in science, "Khoja Ahmed Yassawi often did not put any barriers between the notions of olim and orif, according to him, a talib who has achieved true love is also orif at the same time."⁶⁵ In our opinion, although the goal of "orif" and "oshiq (lover)" in the path of God is common, they are different in their status in Sufism. It is possible to rise to the rank of orif only after passing the status of oshiq. In Sufism, especially in the work of Yassavi, conversation and thoughts were of special importance. Nafs was nurtured through conversation and thoughts. As a result of conversation, which is considered to be the most effective way to achieve maturity in seyr-u suluk, the knowledge and experience of the solik increased, which caused him to be strengthened both externally and internally: Yassawi said:

*“Эй дўстларим, орифлар холис суҳбат эторлар,
Ул суҳбатда маърифат дурларини сочорлар”*,⁶⁶

(O my friends, the wise men (orif) converse impartially, They shed rays of enlightenment on this conversation).

The conversation of wise men is actually the remembrance of Allah. When he said, "I took hold of the sword of truth and cut off my lust", he emphasized the importance of zikr (to remember Allah) in reaching the vision of God for solik whose desire is love. After all, "True lovers who have lost their lust "say Allah. There is a special manner and method of zikr, and its specific rhythm and tone are followed in zikr meetings. "Zikri arra" is a type of zikr that is widespread in

⁶⁰ Cebecioglu Ethem. Ahmedî Yesevî hayatı, eserleri, tesirleri. – İstanbul, 1996. – S.195.

⁶¹ Hujviri. Keşfü'l-Mahcûb. Çev: Süleyman Uludağ. Dergâh Yay., – İstanbul, 1982. – S.464.

⁶² İ.Maraş. Ahmet Yesevî düşüncesinde ahlâk felsefesinin temel kavramları. Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî uluslararası sempozyumu bildirileri, 2016. – S.517-526.

⁶³ İ.Maraş. Ahmet Yesevî düşüncesinde ahlâk felsefesinin temel kavramları. Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî uluslararası sempozyumu bildirileri, 2016. – S.517-526.

⁶⁴ Ahmet Ögke. Ahmed-İ Yesevî'de ilâhî aşk. Editor: Yüksel Salman. Diyanet İlmi Dergi. Ahmey Yesevi. Diyanet isleri başkanlığı. – Ankara, 2016. – S.93-112.

⁶⁵ Латипов Х.Р. Ўзбек мумтоз адабиётида маърифат талқини ва ориф образи (XIII-XV асрлар). Филол.фан. б-ча фалсафа д-ри (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2021. – Б.68.

⁶⁶ Хожа Ahmad Yassaviy. Haqdin o'zganî dema. Hikmatlar. – Б. 324.

religious gatherings of representatives of the Yassavi sect. In particular, due to the increase in joy during the dhikr, when the nafs was released, the person engaged in the dhikr made a hissing sound (like sawing wood) in the throat. It appeared as if the head of the nafs was cut off with a saw. "Zikri arra" is a tradition left over from the time of the prophet Zechariah. N. Tosun researches the types of jahri zikr considered to be the characteristics of Yassaviya sect and divides them into six.⁶⁷

In the second part of the chapter entitled "*Religious-mystical designations and symbols in Yassavi's art*", the research works related to the topic were analyzed. The studies of scientists such as M. Tahrali, A. Shangul, M. Oshkor, I. Gunduz, M. Demirji, L. Levent, H. Ulpunar are important as they focus on this issue. One of the most common symbols in wisdoms is the date palm, which has a special place in Yassavi's work. In wisdoms, date-palms are considered a means of connecting with Rasulullah (s.a.v.) and a spiritual blessing that defines ties. Great pir also referred to Islam in the image of the date palm:

*Tўrt ёшимда ҳақ Мустафо берди хурмо,
Йўл кўрсатдим, йўлга кирди неча гумроҳ.*⁶⁸

(When I was four years old, Mustafa gave me dates, I showed the way, how many lost people entered the road.)

In Manoqibs (pamphlets), it is stated that the date given by our Prophet was delivered to Ahmed Yassavi through Arslan Baba. Science has different interpretations of this. For example, "The starving of the friend in the story represents the period of Jahiliyya, and Gabriel (a.s.) bringing dates from Paradise in a bowl is a symbolic representation of the end of this period, that is, the revelation of the Qur'an." Delivery of dates to other countries by special people (such as Arslonbob - Q.E.) means the spread of Islam."⁶⁹ The date-palm mentioned in wisdoms conveys the meanings like the ethics of prophet, divine love, enlightenment, truth, gift; moral and spiritual states, manifestation of divine qualities; thinking and discovering.⁷⁰ In Sufism, wise men meant the "realm of spirituality" by "a young date-palm" (rutob). The delivery of date to Yassavi through Arslanbob is a gift from the spiritual world. The date discussed in Proverbs represents the secrets of monotheism and unity.

When talking about the symbols in Yassavi's work, the light cannot be left out. In his wisdom, he attaches special importance to the term light. Light is the way to God. According to mystics, Allah is "Nur ul-Anwar" - "Light of Lights". The universe exists through His light. Before God created the entire existence, he created the light of Muhammad (pbuh) - the Light of Muhammadiyah. Since this light is eternal and endless, the entire universe has been continuing to exist even after the death of our prophet (pbuh). Allah says in one of the holy hadiths, "I

⁶⁷ See: Tosun Necdet. Yesevilikte Zıkrı Erre. Keşkül dergisi 6 sayı. Cüz, 2005. https://www.academia.edu/12487179/Yesevilikte_Zıkr_i_Erre_Ke%C5%9Fk%C3%BCI_dergisi_

⁶⁸ Xoja Ahmad Yassaviy. Haqdin o'zganı dema. – B.22.

⁶⁹ Abdullah Şengül. Yesili Hoca Ahmed üçlemesinde bir sembolik unsur olarak hurma. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Afro-Avrasya Özel Sayısı / ISSN: 1302-6879.

⁷⁰ Tahralı Mustafa. Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde Dini Tasavvufi Unsurlar. Kubbealtı, 1991. – S.48.

created the sky for you." Sultan of orifs (wise men) describes this in his wisdom as "God is the light, God is the friend, Haq Mustafa". H. Ulpunar used the light mentioned in Yassawi's wisdom in the meaning of God, Muhammad (pbuh), faith, heart and vision.⁷¹ In our opinion, the word light has a wider meaning in the wisdom of Yassawi. For example, "when I said Allah, my heart was filled with light", "Speak wisdom!" - said, and the light shone on my head", "the one who drank from the hand of the Pir was immersed in the light of the Truth ". From the content of these verses, it can be understood that the light in the wisdom means mystical knowledge, enlightenment, love, the divine light that illuminates the soul of solik, and being together. L. Lavant says about this: "Due to divine inspiration and light - "Light of Truth", the Sufi's heart will be enlightened and his tongue will have the power to speak truth and wisdom."⁷² Symbols and terms such as palm, water of life, road, light, pearl, conversation, zikr and sky in the wisdom have also been researched to some extent by Turkish scholars.

CONCLUSION

1. During the time when Ahmed Yassawi lived, the economic-social, cultural-educational and moral lifestyle of ordinary people was in a very difficult situation due to the terrible consequences of continuous wars and battles. In the researches of Turkish scholars about the period when Khwaja Ahmed Yassawi lived and the biography of the great creator, first of all, attention is paid to the historical period and the scenes of the time. It is based on the fact that Yassawi founded a new sect in Turkestan and the causes and consequences of this were covered in detail, and the activity of murshid was in a dangerous and complicated situation.

2. From our observations, it became clear that in the X-XII centuries, the literature and culture of the Turkic peoples was under the influence of Persian and Arabic literature. The fact that many works of this period were written in Persian and Arabic is a clear proof of this. When the Turkic people accepted Islam and the process of Muslimization intensified, the ideological and spiritual influence of Yassawi's wisdom was strong in the formation of their socio-political and cultural life, and in the wide spread and popularity of Turkish mystical literature. We have seen that Turkish scientists have given a comprehensive response to these issues in their studies.

3. Fuad Koprulu was the first researcher in Turkey to introduce the figure of Yassawi to the people of science. Researches initiated by him was continued by a number of Turkish scientists such as Z.V. Togon, K. Eraslon, M.A. Joshon, A. Jabajio'gli, A. Ya. Ojak, U. Turar, M. Uslu, M. Shakar, M. Demirji, N.

⁷¹ Ulpunar Hamide. Ahmed Yesevî'nin Divan-i Hikmet'inde Nur Kavramı. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 12/20. – P.261-276.

⁷² Lamia Levent Abul. Ahmed Yesevî'nin Dîvân-I Hikmet'inde Sembolik Dil. Diyanet İlmî Dergi, Cilt:53, Sayı:1. 2017. – S.169.

Tosun, J.Oquyuji, H.K.Yilmaz, M.M.Tulum, N.Yilmaz. The services of Mahmoud Asad Joshon, who conducted research on the life and works of Ahmed Yassavi and organized various conferences, are also important in the study of Yassawi's life and work.

4. Studying the activities of Yassawi's followers shows that his influence on the development of Islamic culture and Turkish mystical literature was extensive. From the Yassaviya sect a number of great Sufis, perfect sheikhs and wisdom writers came out, they are Mansur Ota, Said Ota, Hakim Ota, Sufi Muhammad Danishmand ota, Khalil ota, Father Abdumalik Tajkhoja, Baba Ishaq, Father Zangi, Father Mochin, Sari Saltuq, Uzun Hasan, Sadr Khoja, Badr Khoja, Ahmad Sayyid, Kamal Iqani, Hazrat Bashir , Haji Bektoshi Vali, Taptuq Emro, Yunus Emro, Qul Ubaidi, Darvesh Ali. The subject of Yassavi sect and the continuation of the tradition of writing wisdom has not been left out of the attention of Turkish scholars.

5. Publication of "Devan of wisdom" started in Turkey in the 80s of the 20th century. In the editions of "Devan of wisdom" by K. Eraslon, I. Haqqul and E.S. Toplu, H. Bija, N. To'sun, M. Totji, Z. Gungor, there are some differences related to the number of wisdoms, different readings of Arabic written text, rhythm, content, translation and different spellings of words. Therefore, there is a need to carry out serious research on the texts of "Devan of wisdom" to eliminate differences and deficiencies in it in a comparative way, and to prepare a more complete and perfect edition. Among the editions in Turkey, the edition prepared by Kamal Eraslon is reliable and perfect compared to other editions because it relies on nine manuscripts, and the edition by I. Haqqul and N. Hasan is based on about twenty manuscripts.

6. Opinions about the language of Yasawi hikmets In the researches of Turkish scholars differ. In some studies, it is said that the language of the proverbs belongs to the Qarluq dialect, while in some it is written that the Uzbek language features are reflected in the copies of "Devan of wisdom". K. Eraslon points out that the wisdom has common characteristics of the written literary language of Central Asia. It is also said that the characteristics of the Chigatai not Karakhani Turkic language are noticeable in "Devan of wisdom" because the manuscripts were mainly copied after the 16th century. Uzbek Yasavi scholar N. Hasan suggests that "Devan of wisdom" should be compared linguistically with works belonging to the Karakhanid era in order to reach a relatively clear conclusion about the language of wisdom. Studying the features of weight and rhyme of Yassavi's wisdom will undoubtedly allow us to come to a more precise conclusion about their language.

7. One of the important topics in Turkish literary studies is opinions related to the artistic sides of "Devan of wisdom" . Barmoq vazni (a type of poem based on syllable count and proportion), which are widely spread among the people, mainly 7- and 12-syllable types, are widely used in the wisdoms written in the form of quatrains. Binary – masnavis in the form of munojots (usually, in

muno-jot, the hope of salvation, supplication and repentance are expressed in the form of a fervent appeal to God) are in aruz. The number of stanzas in ghazals varies from 5 to 15, but ghazals in 7 stanzas make up a greater number. Rhymes are in the form of a-a-a-b; a-b, a-b; a-a-b-a; a-a-a-a. Stabilization varies depending on the number of the syllables: $8 + 4 = 12$; $4 + 4 + 4 = 12$; $14 (7+7)$, $16 (8+8)$. The number of turoqs(a certain fragment, part of the syllables repeated in the verses of the poem) varies depending on the number of joints.

8. In his wisdom, Ahmad Yassavi had the main goal of conveying the truths of divine commandments, religion and mysticism in a simple way, in harmony with the level of thought and mental state of the people. It is important to deeply study the symbols, symbols and allusions in "Devan of wisdom" and give importance to the fundamentals in the process of analysis. Symbols such as date, water of life, wine of joy, light, pearl, sky in wisdoms have acquired figurative meaning in Yassawi's work. Scientists such as M.Tahroli, A.Jabajio'gli, I.Gunduz, N.Tosun, M.Demirji, L.Lavant, H.Ulpunar have researched mystical symbols, tokens and signs in Yassavi's work. Although the images and symbols in Yassawi's work have been studied to some extent by Turkish scholars, there is a need for special serious research in this regard.

9. Although it seems easy to understand the meaning of Yassawi's wisdom, in fact, it is important to be well aware of the history of Islam and Sufism in order to fully understand and analyze the truths behind each word, phrase, and image. This makes it possible to illuminate and reveal the essence of symbols and revolutions more deeply. In this sense, in American and Western studies of Yassavi, Ahmad Yassavi's work is mainly studied from an ideological point of view, while in Turkish literary studies, more spiritual life of ancient Turkestan is studied. Much attention is paid to the publications of "Devan of wisdom". In the researches of Uzbek scientists, the life of the great man, his literary and educational activities, the artistry of some images and symbols in the wisdoms have been deeply analyzed. In fact, literary studies should be an important direction of Turkish literary studies. It is inevitable that Turkish and Uzbek philology will play the main foundational role in this.

10. An impartial evaluation of the contributions of Khoja Ahmed Yassawi in the history of the national language and literature, as well as the correct determination of his historical place in the Uzbek mystical literature, in a certain sense, is related to a thorough research in Turkic literary studies. In this respect, it would not be wrong to say that Turkish studies about Yassawi constitute the main part of world research on this issue. Ahmad Yassawi's work has been widely studied by Turkish scientists not only in one direction, but also in various aspects: social, religious, mystical, mystical, and artistic. More precisely, Turkish scientists have achieved certain results in researching the ideological and artistic content of Yassawi's wisdom. However, it should be noted that Yassavi, as a great poet, created the artistic-theoretical foundations of self-purification. In almost every wisdoms of Yassawi, we come across unique poetic images and mystical terms.

Analyzing and interpreting them according to the requirements of the text is one of the tasks of not only Turkish, but also world literary studies.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.02/30.12.2019.Fil.46.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ИНСТИТУТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА,
ЛИТЕРАТУРЫ И ФОЛЬКЛОРА**

ИНСТИТУТ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ФОЛЬКЛОРА

КУРБОНОВА ЭЛНУРА ГАЙБУЛЛОЕВНА

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АХМАДА ЯССАВИ В ТУРЦИИ

10.00.02 – Узбекская литература

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора наук (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована за номером B2022.3.PhD/Fil1104 Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Диссертация выполнена в Институте узбекского языка, литературы и фольклора. Автореферат диссертации на трёх (узбекский, русский, английский (резюме) языках размещён на веб-странице Научного совета (www.tai.uz) и Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net/uz).

Научный руководитель: **Хаккулов Иброхим Чориевич**
доктор филологических наук, профессор

Асадов Максуд Хусенович
доктор филологических наук

Официальные оппоненты: **Болтабоев Хамидулла Убайдуллаевич**
доктор филологических наук, профессор

Муллахужаева Каромат Тошхужаевна
кандидат филологических наук, доцент

Ведущая организация: **Государственный литературный музей имени Алишера Навои**

Защита диссертации состоится «16» ноября 2022 года в 10.00 часов на заседании Научного совета DSc.02/30.12.2019.Fil.46.01 при Институте узбекского языка, литературы и фольклора Академии наук Республики Узбекистан (Адрес: 100060, город Ташкент, проезд Шахрисабзский, 5. Тел.: (99871) 233-36-50; факс: (99871) 233-71-14; e-mail: uzltafi@academy.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Фундаментальной библиотеке Академии наук Республики Узбекистан. Адрес: 100100, г. Ташкент, улица Зиёлилар, 13. Тел.: (99871) 262-74-58.

Автореферат диссертации разослан «1» ноября 2022 года.
(Реестр протокола рассылки 9 от «31» октября 2022 года).

Н.Ф. Каримов
Председатель научного совета
по присуждению учёных степеней,
д.ф.н., академик

Р. Баракаев
Учёный секретарь научного совета
по присуждению учёных степеней, к.ф.н., проф.

Ж.С. Эшонкулов
Председатель научного семинара
при Научном совете по присуждению
учёных степеней, д.ф.н., проф.

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является научное обоснование роли Ахмада Яссави, его суфийских взглядов в формировании и развитии тюркской суфийской поэзии на основе научных исследований турецких ученых по яссавийведению, а также изучение изданий книги “Девони хикмат”, специфики религиозно-суфийских терминов, образов и символов.

Объектом исследования являются источники, в которых освещаются жизнь и творчество Ахмад Яссави и его последователей, а также издания книги “Девони хикмат” в Турции.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

основательно освещены заслуги турецких учёных-яссавийведов в изучении жизни, учения, хикматов Ахмада Яссави, а также творчества его последователей;

на основе исследований турецких яссавийведов обоснована роль образа жизни, учения, учеников, суфийской деятельности, последователей Ахмада Яссави в развитие суфийского учения;

на основе сравнительного изучения изданий “Девони хикмат” в Турции, а также узбекских, казахских, уйгурских изданий книги научно проанализированы текстовые различия, приведены размышления и рекомендации по устранению существующих недостатков;

на основе научных, исторических, религиозно-суфийских источников изучены и научно-теоретически обоснованы языковые и выразительные средства, идейно-художественное содержание, термины, образы и символы хикматов.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов исследования на тему “Изучение творчества Ахмада Яссави в Турции”:

научные результаты по изучению жизни, творчества, учения Ахмада Яссави, исследований турецких ученых, посвящённых творчеству представителей ордена яссавия, изучению языка хикматов, выразительных средств, религиозно-суфийских основ, а также результаты анализов и исследований использованы в реализации фундаментального проекта ФА-Ф1-Г039 на тему “Создание энциклопедий Алишера Навои (в 2 томах) и Абдуллы Кадыри” (2012–2016), реализованного в Институте узбекского языка, литературы и фольклора (Справка Академии наук №3/1255-501 от 1 марта 2022 года). Научные результаты стали основой научных статей “Султон ул-орифин Ахмад Яссавий”, “Об изданиях девони хикмат”, “Языковые и выразительные средства “Девони хикмат”;

научные данные об изучении исторических, агиографических источников по яссавийведению, антологий использованы в реализации прикладного проекта ПЗ-20170930220 на тему “Подготовка к изданию и публикация энциклопедии Навои” (2018-2020), реализованного в Институте узбекского языка, литературы и фольклора (Справка Академии наук №3/1255-501 от 1 марта 2022 года). В результате, внесена ясность в данные о

жизни, учении Ахмада Яссави и его последователей и учеников в произведениях Алишера Навои;

научно-теоретические заключения об изучении творчества Ахмада Яссави в Турции, исследовании и анализе хикматов использованы при подготовке духовно-просветительских передач “Буюк юрт алломалари”, “Башарият сиймолари” телеканала “Маданият ва маърифат” Национальной телерадиокомпании Узбекистана (Справка № 02-02-03/76 телеканала “Маданият ва маърифат” Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 12 апреля 2022 года). Благодаря этому удалось внедрить в широкие массы основы учения Ахмада Яссави и его ставленников, заключающиеся в самопознании.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объём диссертации 157 страниц.

**Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг
диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш
тавсия этилган илмий нашрларда
ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
в научных изданиях, рекомендованных Высшей аттестационной
комиссией Республики Узбекистан для публикации основных
научных результатов диссертаций
LIST OF PUBLISHED WORKS
I бўлим (I часть; I part)**

1. Қурбонова Э. Мумтоз адабиётда ирфоний мазмун бадиий талқинининг тадрижий тақомили // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2020. 2-сон. – Б. 171-175 (10.00.00. №3).
2. Қурбонова Э. “Девони ҳикмат”да илоҳий ишқ ва нафс тарбияси // Ўзбекистон Миллий Ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал). 2020, октябрь. – Б. 225-237 (10.00.00. №33).
3. Қурбонова Э. Сулаймон Боқирғоний ҳақидаги тадқиқотлар хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2021. №4. – Б. 150-153 (10.00.00. №14).
4. Kurbanova E. About the language characteristics of “Divan-i hikmat” // *Academicia An international multidisciplinary Research journal* (Vol. 10 Issue 5, May 2021 Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13) India. – P.1221-1226.
5. Kurbanova E. Ahmad Yasawi and Yusuf Hamadani // *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*. – Germany, 2022. – Volume: 9. Issue: 2. – P.379-383. (Impact Factor: SJIF 2021=6.879)
6. Қурбонова Э. Yassaviy “Pirim” deb ulug’lagan zot // *FarDU Ilmiy xabarlari* (Scientific journal of the Fergana State University). 2022, 1-son. – B. 186-189 (10.00.00. №20).
7. Қурбонова Э. Яссавийнинг икки муршиди // *Шарқ юлдузи*. – Тошкент, 2022, 2-сон. – Б. 156-160 (10.00.00. №19)
8. Kurbanova E. Opinions and views on the study of Yassavi's work in Turkey. Modern views and research international scientific and practical Conference. – England, 2020. – P. 66-68.
9. Қурбонова Э. Пок ишқини қўлга олдим / Марказий Осиё мамлакатларида маданий ҳаёт ва ижтимоий-гуманитар фанлар ривожининг долзарб муаммолари. Халқаро илмий-амалий онлайн конференция материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 44-47.
10. Қурбонова Э. Яссавий ва Юсуф Ҳамадоний / “Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари” мавзусидаги Республика III илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 168-171.
11. Қурбонова Э. Turkiyadagi yassaviyshunoslik xususida / *Globalashuv davrida tilshunoslik va adabiyotshunoslik taraqqiyoti hamda ta’lim texnologiyalari*

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. – Nukus, 2022. – B. 196-201.

II бўлим (II часть; II part)

12. Қурбонова Э. Туркияда яссавийшунослик ва “Девони ҳикмат” нашрлари хусусида / Изланиш самаралари. Ўз ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти ёш олимлар кенгашининг халқаро илмий назарий онлайн анжумани. 2020, №6. – Б. 157-163.

13. Қурбонова Э. Яссавий ва Навоий ижодида фақру фано талқини / “Алишер Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиш масалалари” халқаро илмий-амалий анжумани. 2022, №67. – Б. 137-142.

Автореферат «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали таҳририясида
таҳрирдан ўтказилди.

Бичими 60×84 1/16. «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3,1. Адади: 50.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Кичик босмахонасида чоп этилди.
100047, Тошкент, академик Я. Фуломов кўчаси, 70.